

L É V A Y J Ó Z S E F

VISSZATEKINTÉS

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
BALÁZS GYŐZŐ
TANÁR

KIADJA A MISKOLCI REF. GIMNÁZIUM VIII. OSZTÁLYA

Ludvig István könyvnyomdája Miskolc, Rákóczi-utca 18. Telefon: 8-82.

Előszó a kiadáshoz

Üdvözet az ifjúságnak!

Mennyi szépség is van a nemes diáklélekben! Milyen jó megfürösztteni lelkünket az eszmények hitét és szeretetét oly tisztán őrizni tudó tanulóifjúság szeme sugarában! S be nagy boldogság fogékony lelkű, lángoló szívű diáksereg előtt zászlót lengetni s együtt küzdeni a rút önösség légiói ellen. A sokszor oly beteg társadalomnak hízelkedés útján bálványok felé rohanó falanxai ellen! A hiúság vásárának csepürágói, sátorkikiáltói ellen! A mindenki elé egyformán táruló élettengerek kalózzai ellen !

Gyönyörű pálya: tanárnak lehetni. Ezt érzem most is, amikor egy ragyogó jellemű magyar költő önéletrajzának kiadása elé magyarázatul néhány sort vetek papírra.

Amikor egy szép őszi napon intézetünk nyolcadik osztályos növendékeivel elzarándokoltam Lévay sajoszentpéteri sírjához, már birtokomban volt Lévay önéletrajza. A miskolci Lévay József Egyesület főtitkára ugyanis azzal a megtisztelő megbízással ajándékozott meg a Lévay szobor fölállításának idején, hogy mint költő, írjam meg az Egyesület részére a költő Lévay életét és költészetét.

E munkám közben Csercák Béla barátomhoz, egykori kiváló tanítványomhoz is fordultam adatokért, mint Lévay rokonhoz. Így jutottam el a Visszatekintés-hez vezető útra. És ezen az úton fölbecsülhetetlen értékekkel találtam szemközt magamat, amelyeknek kiadására csak később kerülhet sor . . .

Mert a munka elkészült ugyan, az egyesület anyagi helyzete azonban nem teszi lehetővé a kiadást. A Magyar Tudományos Akadémia pedig, anélkül, hogy bekérte volna a Lévay írásokat betekintésre és fölértékelésre, meglepő módon arról értesített, hogy nem adja ki azokat. . .

És most jön a maga örökszép lelkével az ifjúság.

Intézetünk derék nyolcadik osztálya arra kért, adjam oda nekik kiadásra a Lévay önéletrajzot.

Kiszakítottam tehát munkám egészéből.

S az egykori kiváló miskolci diáknak, később ugyanott tanárnak nagyértékű önéletírását a ma is époly rátermett lelkes utódsereg hozza nyilvánosságra.

Hirdesse ez a tény is azt, hogy a miskolci ref. reálgimnázium híven ápolja az eszmények szolgálatára elkötelező tradíciókat, ifjúsága méltó a nagy elődökhöz, jeles magyar tanára pedig, dr. Kosztolányi Zoltán, áldott magvetést végez ma is épenúgy, mint amikor én voltam diákja.

Mert az *Ó* Lévay szeretete lopódzott az én lelkembe és ez borult virágzásba a mai diákiélemben is, amikor Lévay sírjához kezdünk zarándokolni s diákjaink kiadják a miskolci diák örök büszkeségének, Lévay Józsefnek önéletrajzát.

Csernák Béla egykori kedves diákunk pedig, ma vasgyári mérnök, beszélje el otthon a nagyváradi magyar várrá lett paróchián jó Édesanyjának és Édesatyjának, hogy mi itt a Szinva partján híven őrizzük az *Ó* méltó dicselkedésük, Lévay emlékét s amiért e nagyértékű önéletrajz kiadásának jogát rendelkezésemre bocsátották, valahányszor Lévay szellemét idézzük, örölkünk is mindenkor hálával emlékezünk.

Gondosan készített önéletrajzának kéziratául egybekötötte Lévay a tartalomjegyzékbe is foglalt következő írásait: Apám utolsó levele. Sétám erdélyben. Marienbad. Apám jegyzetei az időjárásról.

Ezek lehetnek nagybecsű emlékek, de irodalmi értékelés körébe nem vonhatók.

A bekötött kéziratot könyv címlapjára Lévay ezt írta:

*Visszatekintés
(Életemrajza,)
és
Egyebek.*

Hogy a Visszatekintés érdemes a kiadásra, azt nemcsak az ifjúság ismerte föl, hanem bizonyára a kedves olvasók jó érzése is igazolja majd.

Miskolc, 1935 március.

Balázs Győző.

Lévay

Eslőhang a „Visszatekintés“-hez

*Ott, ahol a csacska Nyögő
a Sajóhoz siet megpihenni,
lélek szállt egy kicsiny házba
Főédre jönni, költővé születni.
Ég küldötte kiskőrösi
üstökösünk csillag szór ás sorján,
míg angyal szállt s örködött már
Nagyszalonta régi csonka tornyán.*

*Nyögő parti kicsiny házban
nagy vendég van, született egy gyermek,
Nyögő parti falucskában:
„Dicsőség a jóságos Istennek!”
— És az öreg bibliába
József nevet ír a toll serényen
s imádkozik egy nagyasszony:
„Uram. áldd meg kincsem, szemefényem.*

*A Bükk lelke csókját küldi,
Pitypalatyvölgy hódol száz virággal,
sajóparti füzesek közt
csillag táncol hajladozó ággal.
Csalogány a domboldalon,
zöld vetések alján a pacsirta
testvére s a bút szívébe
száraz ágon búsgerlice sírta.
Megtelik a szíve dallal,
csupa szelid muzsika a lelke,
ha az élet sebet vágott,
dalolt s dala a jajt felölelte.*

Szerette a hajnalkelest,
 a daltermő halk estvéli csendet,
 amikor a szív ütemén
 láthatlam kéz eolhárját penget.
 Az arató kaszacsengés,
 vagy ha a Nap van tán lemenőbe,
 szüreti dal mindegy, mindegy . . .
 — Fehér galamb száll a levegőbe . . .

S míg Petőfi sasként szálldos,
 Arany hattyúlelke Ég hárfája,
 Léway lesz a kék égbolt
 s játszi tavasz édes pacsirtája.
 Űstökösök tűnnek tova,
 vérkönny a bús magyar Ég harmatja,
 és az élettenger jaját
 lassan, lassan egyedül hallgatja.
 Körötte új s új bokor nő,
 fölcseng bennük a csalogányének,
 mintha évszázados tölgynek
 a fűszálak mesét mesélnének.
 Az Égben már hazavárja
 költők s szellemióriások serge
 s Miskolcon egy szív végsőt ver
 és Égbe száll a Léway lelke.

Világégés Golgotáján
 állt a magyar kinok keresztfája
 és elnémult a Sajópart
 szép, halk, fehér pacsirtája.

Sajószentpéteri sírján
 ha virág nyit csöndes temetőbe
 pacsirta énekli álmát
 s „fehér galamb száll a levegőbe . . .“

Balázs Győző.

Visszatekintés

(Életrajzom)

*Én is éltem: vagy nem élet
Születésen kezdeni?*

Arany.

Én is születtem. Nem ugyan Árkádiában, hanem a Sajó-völgyön, oly szép vidéken, hogy ma sem cserélném fel Árkádiával, melyet színről-színre különben sem ismerek, csak könyvekből olvasom, hogy bővében volt ott a szamarlegelő. Midőn máris hosszú életem folyására visszatekintek, (pedig még tizenhat év van hátra, hogy az édesapám életkorát megérjem) szokás szerint őseimről kellene beszélnem, mielőtt magamról beszélek. Mindenki bátran elhiheti, hogy nekem is voltak őseim. Minden bizonnyal kellett lenni s ép oly joggal vihetem származásomat a paradicsom kapujáig, mint akárki más. De mégsem szólok őseimről, mert közülök sem személyesen, sem hagyomány és a történet lapjai útján nem ismerek többet, mint édesapámat, nemes Lévay Pétert, ennek anyját, Benedek Juditot, édesanyámat, Dobai Szabó Juliannát, ennek apját s anyját, Dobai Szabó Jánost és Pogány Borbálát. Gondolom, ők is ilyenformán lehettek a magok őseivel s emlékeik nem sokkal terjedhettek túl a nagyapjokon, vagy legfeljebb a szépapjukon.

A mi családjunk ugyan kutyabőrrel dicsekedhetett. Ez pedig még az én érésemre is drága kincs volt a magyar családok és a magyar nemzet életében. II. Mátyás király Linzben 1614 augusztus 10-én nem tudom mily vitéz cselekedetért nemes levelet (armalist) adott: „Dávidnak, másképp Lévay Dávidnak s általa testvérének Mátyásnak, nőtestvéreinek, Sófiának, Juditnak és Erzsébetnek s mindkét nemen levő utódainak.

Nemes levelünket 1614. augusztus 10-én II. Mátyás király adta ki Linzben. „Amentis et consideratis fidelitate . . . stb. stb.“ (lemásolja a teljes szöveget.)

Kihirdették az eredetét 1618. febr. 14-én a Szebelléb-en (Hont-

megye) tartott megyei közgyűlésen. Hiteles másolata a nyitrai káptalan levéltárában helyeztetett el.

A nyitrai káptalan kiadja a hiteles másolatot az országbíró, Koháry István sürgető parancsa folytán 1744. július 9-én Dávid Lévay István és János részére, akik már valószínűleg szentpéteri lakosok voltak. Ez a másolt nemes levél az, melyet a mi családunk örökölt s most nálam van.

Borsodvármegyében 1747. június 19-én hirdettetik ki s adatik ki ennek alapján a testimoniális, amelybe a szentpéteriek fel vannak névszerint véve. Ott van már említve az én apám apja András és nagyapja, János is s mellékelve egy nem hivatalos leszármazási magánjegyzék 1830-ról. Abban én vagyok az utolsó.

A nagy egyenlő részre osztott címerben, a felső jobb és az alsó bal kockában egy-egy hímoroszlán ki tátott szájjal, ballábát préda után nyújtva jobblábalával kivont kardot tartva, a felső bal és az alsó jobb kockában két-két fehér hím unicornis egymással küzdve szemben állanak. A paizs tetején harci sisak királyi koronával két sas-szárny között, középen griffmadár kiterjesztett szárnyakkal, kinyújtott vörös nyelvvel, ballábát préda után nyújtva, jobblábalával kivont kardot tartva.

Én úgy gondolom, hogy ezt a címerbeli nagy cifraságot a jámbor Dávid, Dávid alias Lévay szemének elkápráztatására számította az udvari festő és ha talán egyebet is várt a „jeles férfiú“ az „egregius vir“ — arra a griffmadár kinyújtott, vörös nyelve felel.

A donatio helyét úgylátszik a cifra címer pótolta. Hol volt lakása az ekként boldogított családnak, nincs följegyezve, én sem tudom. Talán a Felvidéken lehetett, mert az armalis egy példánya a nyitrai káptalan levéltárában helyeztetett el. De az én eleim bizonyos, hogy a 18-ik század elején már itt Sajó Szent Péteren laktak. Nyoma van a városi levéltárban, hogy Rákóczi táborát szekeres szolgálattal segítették 1703-ban. A Dávid nevet sohasem használták, csak akkor dicselkedtek vele, midőn civódás vagy hányódás közben büszkén csapták az ellenfél fejéhez, hogy ők Dávid-Lévayak. Akkor elmondták, hogy ők egytől-egyig a magyar szent korona tagjai, katonát tartani, katonáskodni, adót fizetni, réven-vámon fizetni nem kötelesek. Szegény paraszt lakostársaikkal való érintkezésükben meg volt bennök a kiváltsággal járó büszkeség. Emlékszem kis gyermekkoromból, minő rátartias szívességgel fogadták a Szentestől hozzájuk feljött Lévayakat, akik abban fáradoztak, hogy nem egészen kétségtelen nemességeket a szentpéteri Lévayékéval kössék össze. Napokig tartott a vendégeskedés: de azért az összeköttetésből semmi sem lett.

Apám csak néhány hónapos egyetlen gyermek volt, midőn apját, Lévay Andrást elvesztette. Nagy szegénységben, de a szigorú körülmények közt is meglehetősen kényeztetve nőtt fel özvegy édesanyja mellett. Két keze munkájára volt szorítva. Csak több év múlva sze-

rezhettek egy negyed-telek földcskét. Ezzel meg volt az alap, melyre támaszkodva, nagyobb önbizalommal és reménnyel küzdhettek a jobblétért. Apám, Lévy Péter 1803. február 9-én, anyám, Döbay Szabó Juliánna 1804. március 22-én született. 1825. február 2-án esküdtek egymásnak örök hűséget a szentpéteri református templomban. Ez a hűség hatvanhét éven keresztül kísérte és áldotta őket, kezdet fogva a mély vallásossággal, a tiszta becsülettel, a csüggedetien szorgalommal és okos takarékoszággal. Érdemök szerint történt, hogy később a szerencse is hozzájuk szegődött.

Én nem sokáig vártam magamra. Mindjárt házasságok első évében, 1825. november 18-án bekopogtattam hozzájuk s helyet kértem magamnak a kis szalmás viskóban. Születésem napját ugyan tisztelendő Katona Mihály uram könnyen magyarázható tévedésből, vagy hanyagságból november 24-ére jegyezte be az anyakönyvbe. De minden kétséget kizár apám egykorú feljegyzése az öreg biblia előlapján: „József fiunk született 1825. november 18-án Eugénius napján . . .“ Rajtam kívül még hat gyermeket jegyzett oda: négy leányt és egy fiút. (?) Hárman értünk ember kort: én és két húgom, kik családot alkottak. A többiek gyermekkorban hunytak el.

Bölcsőmről csak annyit tudok hallomásból, hogy szárazkezű szegénység ringatta, de áldotta tette a mélyen érző édesanyjai szív örökös szeretete. Mik történhettek körülöttem, míg bölcsőmben hevertem, nem tudom. Anyám emlegette, hogy ölében vitt magával, midőn a mezei munkára járogatott, hogy a mezőn bellőkével pótolta a bölcsőt, hogy hamvas-sátorral védett a nap heve ellen, hogy egy zivataros éjszakán a hirtelen megáradt Nyögő-patak majd elhordott bennünket s alvó családunkat egy kecske szörnyű bögése ébresztette föl, melyet az árvíz valahonnan éppen kapunk elé sodrott.

Hatéves koromig otthon a tűzhely körül szüleim védőszárnya alatt nevededtem. Különösen becézgetett velünk együtt lakó apai nagyanyám. Nagy szeretetét haláláig megtartotta irántam. Tanítottak jó viseletre, apró istenes versecskékre, a Miatyánkra stb. Hatéves koromban aztán feladtak a népiskolába, melynek két osztálya volt, úgymint a kis classis és nagy classis. Amabban a kisebb fiúkat egy Patakról hozott fiatal diák tanította: a praeceptor, emebben a nagyobbakat egy ugyanonnan hozott, már külföldi akadémiaakra készülő vénebb diák: a rector. Végigfutottam hat év alatt mind a két osztályt s oly kedvet kaptam a tanuláshoz, tehetségem is úgy kezdett fejlődni, hogy nekem a mezei munkában éppen semmi hasznomat nem vehették szüleim. Könnyezve fogadtam tőlük minden afféle rendeletet, vagy megbízást. Mikor a határban kint foglalkoztam, nem azon járt az eszem, amit végezniem kellett volna, hanem a vidék szép részein, a természeti jeleneteken, az égen vitorlázó fellegeken. Különösen a Szent történet eseményei foglalkoztatták képzelődésemet. Az előttem elterülő gyönyörű vidéket a gyermeki szem és szük-

körü felfogás arányai szerint szemlélgettem. Nagyoknak tűnnek föl a kis tárgyak, nagy messzeségnek a csekély távolság. Megvolt előttem kijelölt helye a szent történet minden különösebb részletének. Közvetlen környezetemben válogattam azokat. Ismerem a paradicsom kertjét s abban azt az almafát, melynek gyümölcsével kínálta meg Évát a kígyó, — a Sinai-hegyet, melyen Mózes kiadta a törvényeket, a csipkebokrot, melynek lángjában az Isten megjelent neki, a Veres-tengert, melyen a zsidók szárazlábbal keltek át, a pusztát, melyen Keresztelő Szent János vándorolt, az Olajfák-hegyét, Krisztus keresztre feszítésének helyét és körülményeit. Mind itt volt ez közelemben az én ábrándozó gyermeki szemem előtt. Élőmbé tárták a messzeterjedő gyümölcsös kertek, rétek és mezők, halmok és hegyek, folyók és tavak.

A népiskolában megszereztük a felvett tantárgyakból a legszükségesebb elemi ismereteket. (Megtanultuk a számvetésben a négy főműveletet: összeadás, kivonás, szorzás, osztás. De a tanítás főleg vallás-erkölcsi irányú volt. A százötven zsoltárból mindazt könyv nélkül tudtuk, amit templomunkban énekelni szoktak. Szorgalmasan olvastuk és tanultuk Hübnertől a Szent Históriát, később a Heidelbergi kátét, az úgynevezett Nagy kátét, mely utolsó állomása volt vallástanulási sétánknak. A tanítás módja a fiatal és változó tanítók képzettsége, véralkata és egyénisége szerint különböző volt. A veszőt, a plágát, a körmöst, a térdelést, pofozást, ottmarasztást a kor dívatja és #izlése hozta magával. Ezen a téren azonban nekem, hál' Istennek, személyes tapasztalaton alapuló emlékeim nincsenek. A szünidőknek nem voltunk szükében. Hosszú és kedves pihenés volt az aratási kéthónapos szünidő júliusban és augusztusban. Ez érlelte meg tanító uraiméknak is minden gyerektől az egy pár csirkét és egy véka zabot. Téli hónapban reggelenként minden gyerek legalább egy darab vágott fát vitt a karján az iskolába. A jobbmódúak néha kettőt is vittek. Ezzel fűtöttünk. A fűtéssel való foglalkozás sorba ment közöttünk, valamint a felvigyázói vagy custósi kötelesség is, mely mindig kellemetlenséggel járt, mert a rendetlenkedőket, lár-mázókat fel kellett jelenteni, „be kellett adni“ a tanítónak. Tavaszi mulatságot rendszeren József napján tartottunk, ami abból állott, hogy mind a kis, mind a nagy classis zászló alatt, dobszó mellett kivonult a „partra“, a város mellett levő szép hegyre, melyen a köztemető is volt. Ott a már akkor szépen zöldülő pázsiton lapdázunk, lefutózunk, szaladgáltunk s a szüléinktől kapott, vagy küldött vékony ebédet ott költöttük el. Azokban az években, tehát ezelőtt hatvan esztendővel, József napján rendszeren kinyílt a tavasz. Enyhe meleg napok meghozták a természet felüdülését: mostanában még Szent Györgynapkor is fűtenünk kell.

Sajó Szent Péteren ebben az időben számos tekintélyes ember volt. Úgy értendő ez a tekintély, hogy egyszerű, többnyire úrbéres

földet művelő lakostársainknál valamivel eszesebbek és tanultabbak voltak, a református egyháznak és a város igazgatásának élén állottak, amannak kurátorai, emennek bírái, hadnagyai teltek ki belőlök s akadt köztük néhány, aki a miskolci lyceumban, sőt pataki collégiumban is megfordult. Az ő szavok és tanácsok mindig nyomatékos volt a közönség előtt. Nemcsak az előhaladt életkor, hanem mint említem, bizonyos szellemi felsőbbség is emelte tekintélyüket.

Szüleim is elismeréssel szemlélték az ilyen kiválóbb előjárókat. Meg volt bennük az ösztön, sőt a tehetség is, hogy alacsony helyzetből jobb állapotra vergődjenek. Mind a ketten folyvást egyetértő, csüggedetlen szorgalommal dolgoztak s megfigyelő képességük és házi olvasgatások útján ismereteik is gyarapodtak. Főolvasmányok ugyan mindig a biblia maradt, de amellett, kivált édesanyám, gyönyörködött már Dugonics, Kazinczy, Csokonai s más régibb írók közkézen forgó műveiben, ő mély érzésű, szemlélődő s költői hajlamú nő volt anélkül, hogy üres ábrándok rabja lett volna. Apám világos eszű, gyakorlati ember, aki az életet derűs oldaláról szerette tekinteni. Könnyen lelkesülő, de amellett a körülményekkel okosan számolni tudó.

Mindketten becsülték a tanult embereket a tekintélyért, a társadalmi és anyagi előnyökért, melyekre a műveltség vezetett. De hogy én belőlem is illet formáljanak, arra nem könnyen határozták el magokat. Anyámnak ugyan volt erről valami homályos sejtelme már három-négyéves gyerekkoromban. Az utcán ögyelegve, tőlem a szomszédok mindig azt kérdezték: mondd meg, mi leszel? Anyám utasítása folytán sokáig azt felelgettem nekik, hogy pap, később azt, hogy püspök. Egyszer se mondtam, hogy az leszek, ami az apám: szántóvető.

Tanítóim azonban kivétel nélkül dicsérettel szóltak tehetségem, valamint szorgalmam és tanulásra való nagy kedvem felől. Ismételve nyilatkoztatták szüleimnek népiskolai pályám végefelé, hogy vétek lesz engem a tanulástól elvonni, hogy további képeztetésem ki fogja nekik pótolni azt, amit két kezem munkájának nélkülözése által vesztenek. Mert egyetlen fiúgyermekök voltam, akinek segítségére bizton számítottak s nagy szükségök is volt kis gazdaságukban.

Végre hosszú megfontolás után csakugyan elhatározták, hogy a szentpéteri népiskolán túl is taníttatni fognak s felvételnek a közeiben levő miskolci ref. lyceum növendékei közé. Hogy azonban ez sikerrel történhessék, némi előkészületre volt szükségem. Sipos Sámuel rektor uram tehát pár hónap alatt bevezetett a latin nyelv elemeibe, úgy, hogy engemet ennél fogva, midőn apám 1836 szeptember elején Miskolcra bevitt, a lyceum 4-ik osztályába, tudniillik a grammatica classisba írhatott be Korponay József rector-professor úr. Mert akkor az osztályok sorozata a következő volt: ábécista,

declinista, conjugista, grammatista, inferior syntaxista, superior syntaxista, rhetor, poéta, orator, logicus, aztán deák, akik közül évenként a négy alsó osztály tanítói, vagy praeceptorai teltek ki, 19—20 éves fiatal emberek, akik igazán tanulva tanítottak.

Miskolcon új világ nyílt föl előttem. Maga a város, melyhez képest a mi Szentpéterünk csak kisszerű falunak tetszett, bámulatot gerjesztett számos nagy templomával, emeletes épületeivel, itt-ott már kövezett utcáival. Nehéz volt megszoknom. Sokáig gyötört a gyermekes honvágy. Sóhajtva, néha pityeregve is néztem az Avas-hegy tetejéről a felhőket, melyek Szentpéter felé vitorláznak. Egy szűk utcában (Jobbágy-köznek hívták) egy kalácssütő öregasszonyhoz adtak szállásra. Még most is, hatvan év múltán, gyakran ugyanazon ház mellett visz el utam s felújulnak lelkemben a múlt apró emlékei. Élelmiszerekkel otthonról láttak el, melyeket majd minden héten hol apán, hol anyám, hol egyik-másik megbízott ismerős szállított be lakásomra. Egészséges, szelíd, eleven, vidor gyermek voltam. Ruháimat magam tisztogattam. “Apró szükségeimet magam fedeztettem. Emlékszem, hogy reggelenként és estvéneként száraz kenyér mellett is milyen jóízűen esett nekem a tanulgatás. Az osztályomban társaim közt csakhamar az elsők közé vergődtem föl s később mindig megtartottam hol az első, hol a második helyet. Most is emlékezetes előttem az utcán az a pont s eszembe jut, mikor arra járok, ahol gyerektanuló koromban az én jó édesanyám velem menvén, így sóhajtott fel: „óh, édes fiam, csak azt megérhetném, hogy diák lesz belőled!“ Többet megért, mindent megért az áldott lélek! Ami belőlem lett és lehetett, szinte pályám végén, mindazt gyönyörködve szemlélték mindaketten.

A tanítás nyelve iskolánkban már ekkor általában a magyar volt. Én latinul egyebet nem igen tanultam, mint a latin nyelvtan, illetve prosodia szabályait és a mythológiát, de azért mégis a Syntaxista classisban már latinul kellett egymással beszélünk s a magyar szót ejtő fiúnak hirtelen a kezébe nyomtuk a diófából készült jelvényt: hie habes signum! Ami aztán bizonyos büntetéssel járt. A latin nyelv tanítása minden osztályon végigkísért bennünket, de a végeredmény általában még sem felelt meg a várakozásnak. Még a legfelsőbb osztályban sem voltunk képesek latinul helyesen fogalmazni, vagy a classicusokat teljesen megérteni, annál kevésbé azoknak szépségeibe hatolni. Fokozatosan fordítgattunk hetenként latinból magyarra, magyarból latinra s néha önállóan is fogalmaztunk, de mindez csak kedvetlen próbálgatása és erőltetése volt annak az öröklött iránynak, melyet a nemzeti nyelv és irodalom mindinkább erősödő hatása háttérbe szorított. Fokozatos egymásutánban olvastuk, azaz gyötörtük a költők közül Ovidiust, Horatiust, Virgiliust, a prózáírók közül Cicerót, S'allustiust, Tacitust és Liviuat.

Különösen a költőkből egyes kiválóbb részleteket könyv nélkül

is betanultunk. Reám tagadhatatlanul hatottak emez olvasmányok szépségei. Legalább sejtegettem eszméik fenségét, stíljok báját és erejét. A *Tristium liber*, jól emlékszem, mélyebben megindított, mint az Ódák, Cicero hangzatos szónoki beszédeit, Sallustius könnyen gördülő régies történeti előadását nagyobb élvezettel olvastam, mint a tömör, nehézkes Tacitust, aki mintegy az olvasóra bízza kitalálni egyet-mást, amit ő maga elhallgat.

Egy szóval én annyi latin képzettséggel léptem ki az iskolából, hogy a latin irodalom, szótár segítsége mellett, legalább nem maradt egészen rejtély előttem. Szerencsétlenebb voltam a göröggel. A legfelsőbb osztályban kezdtük tanulni s oly tanártól, kinek magának sem volt ahhoz nagy kedve s nem is igen volt abban szakember. Ezenkívül modora épen nem volt alkalmas arra, hogy megkedveltesse azt, amit tanított. A görögben az olvasásnál többre nem vittem s idővel azt is teljesen elfelejttem.

Ami a fegyelmet illeti, az alsóbb osztályokban széltire járta különösen a figyelmetlenségért és írásbeli rendetlenségért a térdepeltetés, a plága, a körmös, sőt gyakori esetben a vesszőzés. Nem emlékszem, hogy tanulói pályámon egyéb büntetést kaptam volna azon kegyetlen és embertelen arculütésnél, melyet mindjárt a miskolci tanuláson első évében, első tanítóm, úgynevezett praeceptorom, egy alacsony, púposhátú, sötét vérű fiatalember mért rám azért, mivel a vizsgára terjesztendő szépírási mutatóványunk (exemplar) készítése alkalmával én nem a magam elé kitett példányt kezdtem írni, hanem a szomszédomét, amelybe írás előtt addig kandikáltam, míg a szövege nagyon megtetszett s úgy belemélyedtem, hogy a magamról megfeledkeztem. Ezért a csekély és könnyen helyrehozható hibáért azt az erős poffot oly nagy büntetésnek tartottam, hogy azután sohasem tudtam többé jó szemmel nézni a kis nyomorék praeceptorra.

Szépírási gyakorlatunk az alsóbb osztályokban hetenkint kétszer volt, mindig a tanító jelenlétében és felügyelete alatt, aki az általunk leírt példányt azonnal átnézte s esetleg kijavította. Magyar fogalmazást többször készítettünk egy héten, a felsőbb osztályokban pedig úgynevezett heti munkát — „labor hebdomadalis“-t, — melynek tárgyáról gondolkozni egy heti időnk volt, a hét végén pedig egybegyűjtve az egész osztályét beadtuk a tanítónak, aki azokat átnézte s jegyzeteivel, vagy legalább láttamozásával ellátva visszaadta. A fogalmazást mindig nagy kedvvel teljesítettem s abban is csakhamar a legelsőkhöz közé vergődtem fel társaim közt. Mindig inkább a képzelődés ereje uralkodott kísérleteimben, mint az erős ítélő tehetőség. Egy-egy szép phrazist kellett is túlbecsültem s midőn a vers technikájával közelebből megismerkedtem a költészeti osztályban s midőn a szorgalmas olvasás bővítette ismereteim és kedélyem világát, annál tágasab téren csaponghatott képzeletem játéka.

A verseket már gyermekkoromban megkedveltem. Főképen édesanyámtól nyertem arra a hajlamot s az első ösztönt is. Ő tőle hallottam sokszor könyvből, sokszor könyv nélkül elmondani hol egy, hol más költeményt. Azok többnyire érzelmes lyrai darabok voltak. Leginkább megragadta szívemet Csokonai, kitől anyám sok verset tudott, némelyikét társaságunkban dalolgatták is, apám pedig őt tartotta egyedüli költőnek, sőt profétának, akinek „jövendölései“ írásban közkézen forogtak.

Verset írni már az alsóbb osztályokban próbálgattam s folytattam szorgalmasan évről-évre, utóbb azzal a becsvágygal, hogy igazi versköltő leszek s minél előbb igyekszem kinyomatni egyik, vagy másik versemet, hogy alatta nevemet nyomtatva lássam. Abban az időben nem közönséges dolog volt az, ha valakinek neve abban az egypár szépirodalmi lapban egy költemény alatt megjelent. Az iskolai ifjúság bámulattal nézett arra, ha az a versíró az ő soraiból került ki: így Debrecenben Nagy Imre, Patakon Tompa. Én ezt a dicsőséget csak 18 éves koromban, 1843-ban élvezhettem. A Vitéz című kis versemet akkor közölte először talán a Pesti Divatlap. Azután itt is, ott is felvettek tőlem egy-egy költeményt s Erdélyi János mindjárt azon évben nagy elismeréssel és buzdítólag nyilatkozott rólam a Regélő kritikái szemléjében.

Kedves mulatóhelye volt a tanuló gyermekseregnek az iskola tőszomszédságában emelkedő Avas-hegy, tiszteletre gerjesztő ódon nagy templomával, a templom körül terülő régi temetőjével, csaknem erdőt képező sűrű fáival és bokraival, az oldalában sorakozó s akkor még borral tölt pincékkel, a tetejét borító vidám szőlőkkel. Itt töltöttük szabad időnket délelőtt, délután tanulással és játékkal. A szabad természet, a közvetlen környezet, a vidék jótékony hatással volt nemcsak a testi egészségre, hanem a fogékony szívre és képzeletre is. Emlékszem, hogy első verseim egyik jobbikát, a Koszorú címűt egy síremlék felett való ábrándozással írtam. Ez a síroszlop még mai nap is ott áll régi helyén s fölébreszti emlékemet valahányszor mellette elmegyek. Egy virágkorában elhunyt szép lányka hamvait jelöli.

Mind az alsóbb, mind a felsőbb osztályokon sikerrel haladva keresztül, eljutottam arra a pontra, mely egykor édesanyám vágyainak határpontja volt: diák lettem, azaz filozófiai és egyéb magasabb tudományok hallgatására léptem át. Kék köpenyeget és magas tetejű kalapot vettek szüleim. Ez volt a szabályszerű diáköltözet. Ezzel kellett tisztelegéssel nyilvánosan megjelenünk, ebben kellett templomba járnunk, ebben a temetéseket végeznünk, mely funkció-ra az úgynevezett „publicus“ ifjak t. i. a tehetősebbek és világi pályára készülők kötelezve nem voltak, de amelyért és egyéb szolgálatokért mi, szegényebb sorsú diákok bizonyos jutalomban részesültünk. Néhány lakószoba az iskola épületében volt a diákok

számára, mintegy utánzásául a nagy református collégiumok ősi be-
rendezkedésének. Egy-egy szobának két-három lakója is volt. Fűtést
az iskola adott. A felügyeletet egy arra kiválasztott idősebb diák,
az úgynevezett „senior“ gyakorolta, aki szintén bent lakott. A külső
rendet az iskolaszolga „a pedellus“ tartotta fenn. Éjjel és reggel ő
zárta és nyitotta az iskola kapuit a rendelt órában, valamint nála
állt a börtönkulcs is. A bentlakók kora hajnalban és késő estve,
gyertyavilágnál énekre és imára gyűltek össze a nagy hallgatóte-
remben. Eszembe jut, hogy egy régi professor halála alkalmával így
énekelte meg egy versíró diák a nagy auditóriumot:

*Gyászol az Avas tövében
Épült jeles Lyceum.
Gyászol különösen ebben
A nagy óditórium:
Mert oda ebből egy Áron,
Uram, segíts ezen káron.*

A diákoknak nagy segítségére szolgált az is, hogy köztök a je-
lesebbekhez tanítványokat osztottak magán tanítás végett, úgyneve-
zett „privátára“ a kisebb tanulók közül, akikre aztán rendes órán-
kint felügyeltek, hogy kiszabott leckéiket megtanulják, írásbeli dol-
gozataikat elkészítsék s általában kötelességeiknek pontosan megfe-
leljenek. Az ily privátáért 2—3 forintot fizetett neki évenként egy-
egy tanítvány. Nekem ezenfelül egy csekély házi nevelőségem is
akadt a városban egy tekintélyes úri családnál, ahol lakást, ellátást
és évi negyven forint fizetést kaptam s mívelt társaságban forog-
hattam.

Mívelődésünket elősegítette az iskolai nagy könyvtár és az if-
júsági kisebb könyvtár, mely utóbbiból könnyűszerrel kaptunk ol-
vasmányokat, illetve azok jelesebb darabjaiból és helyeiből már az
alsó osztályokban is gyűjteményt kellett készítenünk. Ezen úgyne-
vezett „excerptákat“ a tanító időszakonként megvizsgálta és látta-
mozta. Az ilyen gyűjtemény a szorgalmas és értelmes tanuló kezében
utoljára egy kis könyvtárkivonattá szaporodott, melyet gyakran for-
gatva jól használhatott ismeretei gyarapítására, magyar stílje csinos-
bítására, ízlése nemesbítésére. A legjobb tanulók, azok között én is,
nem elégedtek meg csupán a megszabott gyűjtemény készítésével,
azonkívül külön, magánszorgalommal is rakásra gyűjtötték a Szemel-
vényeket és kivonatokat olvasmányaikból. Én ilyen csaknem száz
ívre terjedőt írogattam össze, mindenfélét, ami fiatal képzelődése-
nek és ízlésemnek megtetszett.

Magyar irodalmi fogalmazásunk verseny mezejéül szolgált az
„önképző társaság“, mely itt már az én időmben alakult. Patakon
ilyen már régebben fenállott. Ott nyilvánosan olvasgattuk s bírál-
gattuk egymás munkáit, gyakoroltuk magunkat szavalásban és szó-

noki előadásban, mindig valamelyik tanár elnöklete alatt. Ha előhaladásra nem is, de ösztönzésre minden bizonnyal szolgált.

Az 1845-ik év július elejével véget ért az én tanulói pályám a miskolci Lyceumban. Az azután következett egy évet ott már osztálytanítósággal töltöttem. A régi szokást követve a pályavégzett ifjak ünnepélyesen vettek búcsút az iskolától és társaiktól. Így történt 1845. július 5-én is egy vasárnap az avasi nagy templomban díszes közönség jelenlétében. Papp János igazgató-tanár okos értekezést tartott a tanítás és nevelés feladatáról és határaitól. A távozó ifjak egyike érzékeny beszédben vett búcsút, melyre az ittmaradók nevében én válaszoltam. Beszédem rendkívül megnyerte a hallgatók tetszését. Jelen volt az öreg Palóczy László is, mint iskolakormányzó. Beszédem elmondása után érdeklődve kérdezősködött: ki vagyok? mi a nevem? honnan való vagyok? S midőn meghallotta, hogy Sajó Szent Péterről származom, tréfásan felkiáltott: avagy születhetik-e Galileából próféta? Értette tudniillik alatta az én szülőföldem lakóinak akkori megvesztett erkölcsét, mely hirhedetté lett arról, hogy nem sokat gondolt a tulajdon szentségével s éveken át legnagyobb continenst szolgáltatva a vármegye börtönébe.

Egy év — 1845 szeptemberétől 1846 július elejéig — osztálytanítóságom éve volt a miskolci Lyceumban. Az iskolai előljáróság történetesen épen azon osztály „praeceptorává“ jelölt ki engem, amelybe 1836-ban mint Szent Péterről bekerült mezei gyermekmúzsza fölvettem. Fiatal munkakedvvel és becsvágygal forgolódtam az önálló működési körben. Igazán tanulva tanítottam s szelíd bánásmóddal igyekeztem enyhíteni a gyakran nézkülözhetetlehen szigort. Megnyertem a közönség becsülését és szeretetét. Vidáman folytak napjaim úgy társaim, mint a bennünket szerető s hozzánk rokonszenvvel ragaszkodó polgárok körében, úgy, hogy midőn 1846 július elején végbúcsút vettem Miskolctól és tanintézetétől, oly nehéz szívvel távoztam, mintha „édes szülőföldemtől“, a „dulce natale solumtól“ váltam volna meg.

Itt volt a pályaválasztás ideje. Határoznom kellett: vájjon egyházi pályára lépjek-e, vagy világra? Emlékezem, egyszer már serdülő koromban azt találtam mondani édesanyám előtt, hogy orvos szeretnék lenni, ő jobban ismert engem, mint magam s határozottan kijelentette, hogy orvos semmiesetre se legyek, mert az „nem az én természetemnek való.“ Papságra nem örömet gondoltam, valamint arra sem, hogy tanulmányaimat Patakon folytassam, annak Collegiumához, nem is tudom, miért, engem semmi rokonszenv, vagy kötelék nem vonzott. Aztán a prókátorságról beszélünk szüleimmel. De aziránt se én, se szüleim nem viseltettünk valami különös előszeretettel. Az előttök ismert példák után nem felelt az meg az ő erkölcsi felfogásuknak. Tehát csak abban állapodtunk meg, hogy valami „világi ember“ legyen belőlem, legörömeosebbs várme-

gyei tisztviselő. A vármegyei közélet valóban engem is leginkább vonzott. Szemem előtt folytak a hazafias küzdelmek Borsod vármegye termében. Ifjú lelkesedéssel csüggttem Palóczy László, Szemere Bertalan, Vadnay Lajos és több jeles emberünk szónoklatain. Megnyerte lelkemet nemcsak elragadó beszédök, hanem az elv is, melyet zászlójokra írtak: a szabadelvűség. Irigyléssel, áhítattal tekintettem nemcsak egyéniségöket, hanem szereplősöket és pályájokat is és sóvárogtam azután, hogy valaha tán még az ő nyomokba léphetnék.

Elhatároztam tehát, hogy miután a jogi és philosophiai előtanulmányokat a miskolci lyceumban elvégeztem, jogász leszek s jogász iskolai évet a kézsmárki evangélicus lyceumban töltöm, részint a német nyelv kedvéért, melyet eddig főleg magánszorgalom útján csak könyvek olvasásáig vittem, élő beszéd nélkül, részint azért, mert azt a tanintézetet akkor különösen két tanára, a két Hunfalvy-testvér, tudniillik Pál és János, kivált Pál, országosan igen jó hírre emelték.

Amint miskolci pályám véget ért, 1846. július hónapját Szentpéteren szüleim házánál töltöttem, augusztus elején pedig, szegényes fölszereléssel elindultam rendeltetésem új állomása felé. Korábban mentem, mint az iskolai év megnyílt. Szándékom volt az eddig fenmaradó rövid időt, mintegy másfél hónapot, a német nyelv gyakorlása végett valamely szepességi kis városban tölteni. Egy vászonernyővel borított roppant nagy tót szekér vitt bennünket, nem t'om hányunkat Miskolcra. A szepességi német Toperczelné asszonyomé volt ez, aki ezen időben mint rendes szállító, cseregyermeket szállított a Szepességről Miskolcra és vidékre s innen amoda. Emlékezem, hogy a felföldi utazás részletei mennyire lekötötték figyelmemet. Hiszen az én úti tapasztalásom alig terjedt túl Borsod határán. Gyermekkoromban jártam egyszer Debrecenben édesapámmal, továbbá Gömörmegyében egy nyáron, mint aratási supplicans diák. Enyiből állt az egész. Élénken megmaradt emlékezetemben, hogy midőn a gömöri hegyekről a Szepességre leértünk, mily nagy nyugtalansággal vártam, hogy a Kárpátokat megláthassam. Egyszer csak felhajtottam szekerünk ponyvaernyőjét, kidugtam rajta a fejemet s ott állott előttem a távolban a fölséges bérc^óriáscsoport s közte égre szökkenően a lomnici csúcs, melynek tetején a nyári naptól megvilágított hótakaró csillogott, alantabb pedig deírekán sűrű felhők gomolyogtak. Amint megpillantottam, el kezdett a szívem erősen dobogni, mintha valamitől megijedtem volna, azután pedig kimondhatatlan gyönyörűséggel szemléltem a fölséges látványt. Valóban teljesült rajtam, amit az Aesthetika a fenséges határsáról tanít.

Rövid ideig tartó szállásomat Georgenben, magyarul Szepeszombat kis városban üttem föl egy igen tisztességes és kedves családnál, Marczy Jakabnál, akihez egyik miskolci barátom által vol-

tam ajánlva. A vagyonos kis család, minden tagja csupa jóság volt s minden lehető figyelemben részesített engem. Szorgalmasan olvastam németül s a társalgási német beszédben is gyakoroltam magamat, bár ezt nem igen segítette elő több magyar fiúnak ottléte s általában a magyarosodás terjedése, mely akkor már Szepesszombatban is hódított. Innen látogattam el a háziakkal együtt Lőcsére a gróf Csáky László főispán fényes beigtatására, innen mentem Lux Jakab kakaslomnici néptanító vezetése alatt tizennégy tagból álló fiatal társasággal a lomnici csúcsot megmászni. Délután indultunk. Estvére az úgynevezett Feuersteinhoz értünk, annak sziklaboltozata alatt megháltunk s másnap reggel folytattuk utunkat fölfelé. A 14 vállalkozóból azonban csak nyolcan juthattunk fel a csúcra, hatan nem bírták ki a meredek sziklákat s útközben visszatartotta őket a fáradalom és félelem. Akkor még nem volt annyira ragályos és ingerlő a hegymászási turista-betegség, mint jelenleg, nem igen volt kedvök az embereknek kockáztatni nyákokat egy-egy nagyszerű kilátásért, vagy annak híréért, hogy ők egyik, vagy másik jég-bérc tetejére felkúsztak.

Szeptember első felében mentem be Kézsmárkra. Elfoglaltam nagy takarékosággal felvett szállásomat. Megismerkedtem új helyzetemmel s nekidültem a jogi tudományok szorgalmas tanulásának. Úgy tapasztaltam már mindjárt eleinte, hogy mind a két Hunfalvytanár csakugyan méltó volt azon jó hírnévre, mely a tanügy mezején országszerte hozzájuk fűződött s mely a kézsmárki lyceumnak is jó hírnevét és keresettségét nagyban emelte. Pál volt az alaposabb és már akkor is irodalmilag ismert tudós. Előadása, bár németesen ejtette a magyar szót s nyelve is némi fogyatkozásban szenvedett, tiszta, nyugodt s mélyen járó, de mégis világos és érthető volt. Tőle sokat lehetett tanulni. Modora a tanulóra nézve nem elriasztó, hanem nagy komolysága dacára is megnyerő és édesgető volt. Tanítványai mintegy atyjoknak tekintették s bizalommal fordultak hozzá mindenféle ügyekben. A jogászfjúság csaknem egészen alföldi tősgyökeres magyar fiúkból állott. Láttam, hogy itt nekem a német beszéd elsajátítására minél kevesebb alkalmam fog nyílani. A háznál is alig-alig volt valami gyakorlatom, úgy, hogy itt is csak magánszorgalmamra s könyvek olvasgatására voltam utalva. 'Nagyon megszokott, hogy úgy mondjam, divat volt a jogászok közt a könnyelmű mulatozás, amely gyakran szilaj sággá, sőt néha kicsapongássá fajult. Volt példa az összetűzésre nemcsak a polgárokkal, hanem a szomszédos községekben elhelyezett katonasággal is. Egy ily összetűzés alkalmával egyik társunkat, ha jól emlékszem, Mayer Jancsit, kegyetlenül megvagdalták a katonák, amely ügyben aztán vegyes vizsgáló bizottság járt el kideríteni az igazságot s büntetni a büntetésre méltókat.

Iskolai tanulmányaim és olvasgatásaim mellett verseket is foly-

vast írogattam. Azon időben már többfelé jelentek meg apró költeményeim a fővárosi lapokban s társaim közt ismeretes volt nevem ezen a téren. Köztök azonban csak egyet találtam olyat, aki a maga csendes elzárkózottságában szintén a múzsának hódolt. Ez Bozzai Pál volt, akkor még nem jogász, hanem csak physicus. Egy megnyerő, szelíd, leánydarcú fiatal gyerek, 18—19 éves, túl a Dunáról, Zalamegyéből való. Csakhamar megismerkedtünk, barátokká lettünk s bizalommal közöltük egymással verseinket, összeköttetésünk egész haláláig tartott. Rövid szerencsétlen pályafutását később megírtam abban a kis gyűjteményben, melyet irodalmi hagyományaiból egybefűzve az „Olcsó könyvtárban“ kiadtam. Itt Kézsmárkon írogatta azokat a szerelmi költeményeket, melyeknek szép tárgya egy itteni előkelő család fiatal leánykája, Berzeviczy Paulina volt, de akivel az én gyermekded poétabarátom soha szót nem váltott,“ hanem csak ablakon át, vagy sétaközben kísérte őt ábrándos szemével.

Nevezetes esemény volt 1847. elején az öreg nádor József főherceg halála, melynek hírért gyászkeretben hozták a lapok s mely hazafiúi mély megilletődést keltett úgy a kézsmárki polgárság, valamint a tanulóifjúság körében. De ami én rám irodalmi téren a legmélyebb és feledhetetlen benyomást tette, az Arany Jánosnak a Kisfaludy Társaság által ekkor, februárban megkoszorúzott „Toldija“ volt, melyből a lapok csakhamar mutatóványt közöltek. Soha még rám költemény, vagy irodalmi mű így nem hatott. Olvasásakor csaknem úgy éreztem magamat, mint mikor Kézsmárk felé utaztomban a Toperczelné asszonyom szekerének ponyvaernyője alól a lomnici csúcsot megpillantottam. Valami új, eredeti, de mégis ismerős világ volt ez, mely előttem azokban a versekben föltárult. Mintha mindaz, amit olvastam, tárgy és nyelv, mese és előadás rég ott » csengett-bongott volna az én lelkemben s most találtam volna meg hangját véletlenül annak az egész titokzatos világnak. Nem tudtam szót találni a gyönyörre, melyet éreztem akkor. Hát még midőn az egész Toldit olvastam!

Télen súlyos betegség szögezett ágyamhoz. Miskolcon is szenvedtem már benne pár évvel ezelőtt, de most még erősebben megragadott. A csúz oly erővel támadott meg, hogy mozdulni sem bírtam a fájdalom miatt. Karjaim, ujjaim kidagadtak s különösen a csuklóknál irtózatossá kényszerítettek. A szenvedést növelte búsongásom és érzékenységem amiatt, hogy szüleimtől és ismerőseimtől távol s csak gyöngye ápolásban részesülve kell így nyavalyognom. Mégis hat, vagy nyolc heti nyavalygás után talpraálltam s az ifjú természet és egészséges vér győzött a betegség makacosságán.

Szüleimnek gyakran írtam s tőlük gyakran kaptam levelet. Volt egy kis testvérem, Zsuzsó, legkisebb mindnyájunk közt, egy négyéves, egészségtől duzzadó, élénk, vidor leányka. Én ilyenül

hagytam őt otthon. Igen szerettem a kedves gyermeket. Egyszer csak levelet kapok apámtól, melyben nagyszomorúan tudósít, hogy a kis testvér egy pár napi rosszullet után hirtelen meghalt. Kétszer lelte ki a hideg. Néhány pillanatra magára hagyták ágyában a kis lázbeteget s mikor bementek hozzá s megnézték, halva volt, oly pirosan, oly élénkszinű arccal, mint életében s ez az arcszín megmaradt rajta akkor is, midőn eltemették. Rendkívül elbúsított a gyász-hír. Alig tudtam magamon erőt venni. Azt forgattam a fejemben, hogy azt a gyermeket élve temették el, hogy csak tetszhalott volt, hogy föl kell őt sírjából venni s meg kell vizsgálni, hogy én evégett hazamegyek stb. Ilyen kesergésekkel zaklattam leveleimben szegény jó szüleimet, míg végre az ő segítségükkel az idő lecsillapított. Versekbe öntöttem ki szomorúságomat, amelyek oly mély bánattal szóltak vesztésümről, mintha szerelmesem halálát gyászoltam volna. A dalokban semmi sem árulta el, hogy azok egy kis testvér elhunytát siratják.

A kitűnő sikerrel végzett jogászév után, 1847 július havában Kézsmárktól búcsút vettem s szüleimnél Szentpéteren töltöttem egy pár hetet, azután csakhamar Miskolcra siettem s ott Vadnay Lajos kitűnő ügyvéd, ember és hazafi, a Vadnay Károly édesatyja fogadott szárnyai alá, mint patvaristát s tiszteletreméltó kedves családja körében csaknem öt hónapig voltam boldog tanítványa a jeles férfiónak. Elég gyakorlatot és szíves útmutatásokat találtam mellette s a pezsgő és mozgalmas megyei életnek is folytonos tanúja, sőt részese lehettem.

Az országgyűlés a szeptember 17-én kelt királyi leirattal összehívatott Pozsonyba november 7-ére. Vadnay Lajos ajánlása és jó embereim közbelépése folytán megnyertem azt, hogy Szemere Bertalan másodalispán s vármegyénk egyik követe engem is elfogadott magához, őt az országgyűlésre kísérendő írnokai, vagy jurátusai közé. Szemere mindjárt november elején felutazott Pozsonyba, én az ő kívánata folytán csak november közepe fáján utaztam utána. Ezzel nekem is alkalmam nyílt közvetlen tanúja lehetni ama korszakalkotó nagy események fejlődésének és rohamos haladásának, melyek rég nélkülözött alkotmányos önállósághoz juttatták egyszerre a nemzetet, utóbb a csatamezőn dicsőséggel és gyásszal borították s végre is megszerezték neki az igazság és szabadság diadalát. Szorgalmasan látogattam különösen a követi tábla országgyűlési tanácskozáseit. Gyönyörködve hallgattam Kossuth szónoklatát, Széchenyi István lángszellemtől áradozó bölcs fejtegetéseit, különöc előadását. Részt vettem az országgyűlési ifjúság mozgalmas életében s szokott tüntetéseiben. A Hollinger-kávéház volt rendes gyülekezéseink helye. Ott tanácskoztunk, ott vitatkoztunk, ott olvastuk fel egy, vagy más irodalmi dolgozatunkat. Az úgynevezett „dictaturán“ alig fordultam meg néhányszor, ahol az országgyűlési ifjak közös te-

remben dictálás után írogatták a közös érdekű közleményeket. Az ifjúság általában kevésbé volt elfoglalva a követek melletti teendőkkel. Böven jutott ideje minden egyébre. Leginkább országgyűléseken való megjelenés s az ottani tanulás lett volna feladata: de azokat is csak érdekesebb viták alkalmával kereste föl nagyobb számmal. A régi dévajsból, mellyel a 'tanácskozásokat, kivált a kormánypárti szónokok hangos gúnyolásával zavarta, még most is gyakorolt valamit, de már sokkal csekélyebb mértékben. Hogy dolog nélkül ne töltsük az időt, Szemere azzal bízott meg bennünket — különösen engem és Orczy Gyulát —, hogy az 1764-iki országgyűlési nagy folio kötet latin naplóit másolgassuk, amit naponkint hűségesen cselekedtünk.

Havi rendes díjam tizenkét forint volt s ebből megélni nagyon szűken lehetett annak, akinek, mint nekem is, alig volt másunnan valami segítsége. Az én reggelim többnyire két krajcár árú fűzfalmából és egy kétkrajcáros pék-cipóból, úgynevezett „berdóból“ állott. De azért folyvást vidám és egészséges voltam s búra vagy panaszra sohasem fakadtam s derült kedéllyel élveztem körülményeim nagy és apró örömeit. Elég időm maradt versek írogatására is. Küldözgettem a pesti lapok egyikének-másikának, de azokért díjazásban alig részesültem. Egy alkalommal Szemere bejött a szobánkba s hozzám fordulva így szólt: Maga, hallom, versírással is foglalkozik. Szép, szép. Ajánlom, tanulmányozza a francia költőket, kivált Bérangert. Hogy Bérangert ajánlotta, annak, gondolom, az ő democraticus érzülete volt az oka. Rám nézve nevezetes eseménynek tekintetem azt is, mikor ő engem egyszer azzal bízott meg, hogy menjek Kossuth lakására s egy irat-csomagot neki személyesen adjak által. Remegő áhítattal kopogtattam be hozzá. Elmondtam neki megbízatásom s ő néhány szót szólva, elvette tőlem az iratcsomót. Akkor álltam vele szemben és szóban először és utoljára életemben, bár később aztán a viharos események folyamán mindvégig alkalmam volt őt látni, hallani és elragadó szónoklatát csudálni.

Amint március 17-én a király a felelős magyar minisztériumot kinevezte, Szemere mint belügyminiszter foglalt abban helyet. Mindjárt megkértem őt, hogy a körülmények ily fordulata után se bocsásson el engem magától, hanem tartson meg minisztériumánál valamely alkalmazásban. Megígérte általánosságban, a fölvetelt akkorra hagyta, mikor a szervezkedés, vagy berendezés folyamatban lesz. Ő maga az országgyűlés bevégezése (április 14.) előtt Pestre utazott, engem még Pozsonyban hagyott apró házi dolgai intézése végett, de a megbízás teljesítése után néhány nap múlva én is Pestre utaztam, jelentkeztem nála s vártam a történetdókat. Néhány hét telt bele, míg a belügyminisztérium szervezkedett. Szemere akkor engem a hivatalos lap szerkesztőségéhez osztott be s ott foglalkoztam egészen a forradalom végéig. Ekként hivatalos állásom lé-

vén, Budán a minisztérium közelében vettem szállást s tanuja lettem aztán mindazon változatos eseményeknek, melyek a pesti országgyűlésnek Debrecenbe költözéséig a fővárosban oly lázasan és rohamosan követték egymást.

A nemzetőrség Budán is csakhamar megalakult. Én is sorakoztam hozzá, fölszereltem magamat a szükséges szabályszerű ruházattal, nagy nehéz gyutacsos (zünderes) puskát a fegyvertárból kaptunk. A gyakorlatokat szorgalmasan tartottuk s némi szolgálatokat is végeztünk. Néhányszor állottam őrt a nádori palota előtt, amely könnyű őrállásnak az volt a legjobb oldala, hogy mindenik őr jó ebédet kapott s hozzá kellő mennyiségű jó bort. De elkövetkezett aztán ennek a nemzetőri játéknak komolyabb és nehezebb oldala is, mely ha a sors úgy akarja, igen is érzékennyé válhatott volna ránk nézve. Hadilábra állítottak bennünket, fölszereltek, éles töltevényekkel láttak el s egy rideg esős őszi napon kirendeltek a főváros felé közelítő Jellasics ellen rendes csapataink segélyére. Legyalogoltunk hát Martonvásárig, ott beszállásoltunk s a roppant sűrű ködben őrszemeket állítottunk a határban, akik közt én is ott szorongattam nedves és valószínűleg nehezen elsüthető fegyveremet. Két vagy három napig voltunk ott a szegény lakosok nem épen szívesen látott vendégei, fogyasztván csirkéjüket, bányákat. Azután, mivel Jellasics tudvalevőleg ama híres hadmozdulattal megszökött előlünk, quasi győzedelmesen tértünk vissza Budára. Ennyiből állott az én fegyveres szolgálatom szabadságháborúnkban. A többi szolgálat már csak tollal történt mindvégig. Egy alkalommal ugyan fel akartam magamat vétetni a honvédek sorába. A toborzó bizottság Pesten a Károly-kaszárnyában működött. Bekopogtattam hozzá egy szép őszi napon úgy 12 óra tájban: de a bizottság már ebédre távozott s ezt intő jelnek vettem arra, hogy szándékomtól elállják. Ki tudja, így volt-e jobb, vagy amúgy lett volna? Így is testtel-lélekkal csüggttem a haza sorsán s a részemre kijelölt helyzetben megtettem mindazt, ami erőmtől telt. Igaz, akkor módomban lett volna az is, hogy hon szeretemet véremmel pecsételjem, vagy tán életben maradt dicsekvő részese lehessen én is a dicsőséggel vívott csatáknak.

Amint Windischgrätz hadainak közeledésére 1849 január elején a kormány és az országgyűlés Debrecenbe költözött, a belügyminisztériummal együtt én is útra keltem. Igazán egy óriási mértékű „migratio gentium“ volt ez a költözködés. A legkegyetlenebb hideg tél, minő évek óta nem fordult elő hazánkban. Szerencsém volt, hogy egy nehéz juhászbundára tudtam szert tenni útközben, különben megvett volna lassan haladó kocsinkon a rendes vékony téli öltözetemben az isten hidege. Ezt a téli bundát később aztán Debrecenben Székely Józsi kérte el tőlem, aki mint honvéd, akkor valamely kiküldetésben járt el s nagy hasznát vette. Egy könnyű zöld gallér-

köpenyeget adott érte cserébe. Debrecenben folytattam munkásságomat a Közlöny hivatalos lap szerkesztőségénél, anélkül, hogy a minisztériumtól valamely rangfokozati beosztást nyertem volna. Ha jól emlékszem, semmiféle formális kinevezést nem adtak a kezembe. Ilyet később irataim közt sem találtam. Debreceni napjaim a háborús idők általános izgalmi közt folytak. Általános volt a panasz, hogy a nagy kálvinista magyar város lakosai nagyon hidegen fogadták a hozzájuk menekült kormány és országgyűlés tagjait, hogy a szállásért és ellátásért túlságos fizetést kívántak s nem egy helyen kereken meg is tagadták az új jövevények befogadását. Én e részben is szerencsés voltam. Egy derék jómódú család szárnyai alá jutottam másodmagammal. A családfő, Kálmánczhelyi Gábor, valaha huszárörmester, egy testes, magas, már őszbe csavaradott úr volt, aki nála idősebb neje után lett a Hatvan-utcán egy úri háznak s kívül egy szép tanyabirtoknak is tulajdonosa. Gyermeektelenek lévén, egy közeli szegény rokonuknak ifjú szép lánykáját, a gyönyörű P. Zsuzsikát vették magokhoz, gondolom, örökbe. Zsuzsika piros ajka nem volt nagyobb egy jó nagy szamócánál, szeme párja két ragyogó, búbajos fekete nagy csillagzat, karcsú dereka hajlékony és oly vékony, hogy Shakespereként átbújhatott volna a polgármester pecsétgyűrűjén. Nemcsak szállásom, de ellátásom is náluk volt. Az öregek igen megszerettek, én pedig Zsuzsikát szerettem meg igen, amit ő is szíve szerint viszonzott. Egész ottlétemben vele és róla ábrándoztam. Szerelmes verseket írtam hozzá s még forradalmunk gyászos vége után is sokáig sajnáltam utána a szívem. Később a Kun-ságban vette feleségül egy régibb ismerőse, valamely kisbortokos.

Itt találkoztam néhányszor Arany Jánossal, aki irodalmi ügyeiben járt a belügyminisztériumnál. Látogattam az országgyűlés üléseit. Jelen voltam a nagytemplomban április 14-én a *függetlenségi* nyilatkozat elhatározása alkalmával. Gyakran merengtem a temetőben Csokonay sírja mellett s részt vettem a debreceni társasélet közelemben ajánlkozó örömeiben.

Buda visszavétele után (1849. máj. 21) június 4-én az országgyűlés a kormánnyal együtt visszaköltözött Pestre. Ottani rövid mulatásunk ideje alatt semmi nevezetesebb körülményt nem bírok feljegyezni magamra vonatkozólag. Csakhamar újra költözködnünk kellett. Szegeden ütötte föl sátorát az ellenség által Pestről kiszorított országgyűlés. Ott is csak néhány napból állott időzése. A Közlönyt ott is szerkesztettük és nyomattuk, de már annak tartalmán is meglátszott a haldoklás. Legélénkebben maradt emlékezetemben a Tisza túlsó partján lévő Zsótér-ház felrobbanása, mely lövegkésztítő gyárnak használtatott. Az egész várost megreszkettette az irtózatós dörrenés, mely a reggeli órákban történt, midőn az adó-vevő közönség sűrűn hemzsegett a Tisza partján levő sétányon, hol a piac volt elhelyezve. Leírhatatlan a rombolás, mely a robbanást követte.

Darabokra szakgatott emberek és állatok heverték előttünk. A sebesültek jajgattak. A megrémült lakosok fejvesztve futkostak s a dörrenést az idetoppant ellenség rohamának vélték. A házak falai, még messze távolban is megrepedtek, az ablakok összetörték . . . Csattanós előjele volt ez a közelgő szomorú végnek.

Szegedről Aradra követtem a kormányt. Ott már a feloszlás napjait éltük. De azért a Közlönyt még nyomattuk, sőt azt hirdettük benne, amit magunk sem hittünk, hogy csak bízni kell, még nincs minden elveszve, az angol parlament most tárgyalja ügyünket s legközelebb idő alatt megkapjuk onnan a segítséget. Azonban, mint tudva van, Kossuth egy pár nap múlva falragaszokban hirdette, hogy Görgey kezére bízva az ország sorsát és kormányát. Bizonyossá vált a fegyverletétel elhatározása s azzal együtt az a bizonyosság is, hogy most már menjen, ki merre lát. Én Szemerével — úgy gondolom — augusztus 10-én találkoztam utoljára az aradi ref. papnál, Baló Béninél. Ott volt az előszobában egy nagy vasasláda, melyben — mint Szemere említé — a Korona van elhelyezve, ő azzal — úgy mond — menekülni fog kifelé, amint lehet, nekem pedig azt a tanácsot adja, hogy csatlakozzam valamely borsodi ismerősömhöz s menjek haza szülőföldemre, de utamban mindenütt kerüljem a német tábor, a muszkáktól ne féljek, mert azok barátságosak irántunk, így vettem tőle búcsút.

Ezután feloszlásnak és bomlásnak indult minden. Tanácstalanul, feje vesztetten futkostak, jöttek-mentek mindazok, kik a hadsereg kötelékéhez nem tartoztak. Mintha az lett volna a jelszó: menjen, ki merre lát ! Legtöbben a hadsereg szárnyai alá akartak menekülni s annak kíséretéhez csatlakoztak. Pedig az a hadsereg maga is végső napjait élte immár s mozgását csak akadályozták s szellemét csak rontották a belé kapaszkodó' tarka-barka polgári népesség ezrei.

Aradról, sokakkal együtt én is Világos felé vettem utamat, hová akkor már a sereg zöme is indulóban volt. Ott már a katonai fegyelem egészen meglazult. A honvédek minden rend nélkül futkostak s kisebb-nagyobb csapatokba verődve kószáltak az utcákon. Jobbra-balra lövöldöztek kicsapongásból vagy elkeseredésből. Főtisztek és polgári főemberek sűrögve jártak-keltek a kastély körül. Ott láttam először Görgey Arthurt az utcán. Sebesült feje fehér kendővel volt átkötve.

Nem várva be a fegyverlerakás tényét, én minden módon csak hazafelé iparkodtam. Véletlen szerencsém volt, hogy Világoson Elek Pista és Kassay Bálint borsodi barátaimmal találkoztam, kik nem tudom, mi cím alatt egy kétlovas alkalmas kis bricskán bolyongottak a hadsereg kíséretében. Hozzájuk csatlakoztam. Megkezdtük az utat hazafelé csak úgy torony irányában, néha beletekintve a nálam levő mappába is. A szekereknek, egész szekértábornak végtelen hosszú sora vonult és gomolygott velünk egy útvonalon a rekkenő

nyári hőségben. Csakugyan mindenütt a muszka hadsereg egyes szétszórt csapatai között vitt az utunk. Németekkel nem találkoztunk. Nagy bajunk nem történt. De azért a muszkák is megállították szekereinket, megmotozták s ami megtetszett nekik, el is vették tőlünk. Az én ládámat is felnyitották. Elrabolták belőle egész nemzetőri felszerelésemet fegyveremmel együtt. Különösebb bántalmazást nem szenvedtünk tőlük.

Kun-Madarasra érve, ott az utcán menekülő huszárok lovaikat árulgatták. Megvettem egy sárgát 70 ft. Almássy-féle bankóért. Még néhány forint ilyen bankóm maradt és egynehány, talán 10—20 magyar húszas. Ez volt összes pénzem, mellyel hazafelé siettem. A lovat a saroglyához kötöttük s így értünk minden veszedelem nélkül Miskolcra augusztus 15-ike körül éjszakának idején s innen egyenesen Szent Péterre. Az éjjeli utzást azért véltük jobbnak, mert hűvösebb is és biztosabb is volt, mint a nappal. Éjfél után egy-két óra tájban dobogtam be udvarunkra a sárga lóval. Lóháton, csak szőrén ülve mentem Miskolctól Szent Péterig, kénytelenségből, kedvtelenségből, vagy hetykeségből-e? magam sem tudom. Elég az hozzá, hogy engemet, aki ilyesmit még nem próbáltam, úgy megviselt ez a lovaglás, hogy szinte fekvő beteg lettem utána.

Nagy levertséget okozott családuknál és cséplőinknél a tőlem most már teljes bizonyossággal vett azon hír, hogy a forradalomnak csakugyan vége van, hogy a magyar hadsereg csakugyan letette a fegyvert Világosnál. A nagy levertségben eszünkbe sem jutott az-zal törődni, hogy most már mi lesz velünk s kivált én velem? A magunk sorsát hazánkéval együtt Istenre bíztuk. Én egész védve éreztem magamat a mi kis fészkuinkben apám, anyám védőszárnyai alatt. Egy percig sem képzeltem magam olyan feltűnő szerepű és fontosságú menekülőnek, akire kiterjedhet az új hatalomra vergődött nagy és kis zsarnokok figyelme. Pedig jól meggondolva, az bizony csak a véletlentől függött. Szegény jó Elek Pista barátom azonban, aki pedig a szó szoros értelmében semmi sem volt, nem úgy gondolkozott, ő azt hitte, hogy az egész megyének minden zsandár ja és kémje ő utána leleselkedik. Csakhamar megugrott Szent Péterről, az ő szülővárosából, rokonai és ismerősei közül. A Pittypalatty völgyön és annak erdőségeiben bujkált egy darabig, de tapasztalván, hogy a kutya se keresi, szépen visszakerült.

Én a következő év (1850) március haváig maradtam szülőim házánál. Akkor vettem Székely Józsi levelét Pestről, melyben írja, hogy Pesti Napló cím alatt politikai napilap indul meg a fővárosban s én alkalmazást nyerhetek a lapnál. A lovamat 140 ftért már előbb eladtam. Ezzel a pénzecskevel rögtön útnak indultam s csakugyan csakhamar „beszegődtem Tarnócára bojtárnak“: a Császár Ferenc Pesti Naplója mellé újságírónak havi 50 ft fizetéssel s 1852-ik év júliusáig hűségesen ki is tartottam mellette a Császár Ferenc, Szent-

vey József, Réczy Emil és Bánfay Simon egymást követő szerkesztése alatt. Írtam újdonságokat, melyeknek egyikeért be is csukatott a pestvárosi kapitány, tárcacikkeket, bírálatokat s a külföldi rovatba németből fordított holmikát.

Pesti életem 1850 márciusától 1852 júliusáig terjedt. Ez alatt a harmadfél év alatt részese voltam a fővárosban pezsdülni kezdő irodalmi életnek. Láttam vergődését és küzdelmét a zsarnoki önkény zaklatásai és bosszantásai közt s a többiekkel együtt én is tápláltam rejtegetve a reményt egy jobbjövő iránt. Megismerkedtem az írókkal, hiszen az ő társaságokban éltem. Kevesen voltunk, összetartottunk. Egy-egy hávéház, egy-egy vendéglő gyakran összehozott bennünket. Szívesen kerestük fel a távol, vagy félreeső étkezőhelyeket, hol az olcsóbb árak mellett fesztelenül s biztosabban éreztük magunkat. Mulattatott bennünket az előbb Patikáros Károly, később Patikáros Ferkó primássága alatt játszó pompás cigánybanda. Ez úgyszólván kiegészítő része volt az írók társaságának. Szinte érezte, hogy velünk együtt ő is a haza elbukott ügyét kesergeti s a hegedű húrjain sírva reménykedett a „megvirrad még valaha“. Fizetni bizony vékonyan fizettünk neki, sokszor épen sehogy. A fizetség gyakran csak annyiból állott, hogy együtt mulattunk, paroláztunk, ölelkezünk s a zenét dicsőítettük.

Megfordult közöttünk ez időben Vörösmarty is. Teste-lelke öszsze volt törve a haza romjai felett. Arcán tükröződtek azok a gondolatok, melyek később a Vén cigányban jutottak kifejezésre. Emlékezem, hogy egy őszi estve valamely zug-vendéglőhelyiségben jöttünk össze. Vahot Imre rendezte a mulatságot, ki efféle különleges mulatók felfedezésével mindig örömet foglalkozott. Természetes, hogy Patikáros bandája innen sem hiányozhatott. Vörösmarty« is megjelent köztünk, sőt ha jól emlékszem, az egész multság az ő tiszteletére, vagy az ő kedvéért történt. Az a mélyen elborult arc, azok a zavaros téveteg szemek most is előttem állanak, öltözete nagyon szegényes, vedlett és kopott volt, zöldes színű spenczelének galléra zsíros. Valamelyik versemet, gondolom Mikest dicsérte előtte egyik társunk.. Felszólított, hogy szavaljam el. Pirulva vallottam be, hogy én egyetlen versemet sem tudom könyv nélkül. „Nem szégyenli magát?“ — így szólt Vörösmarty — én ilyen korban az egész Zalán futását el tudtam volna mondani könyv nélkül . . .“

Igaza volt. És ez a szégyenletes hiba mai napig folyvást megmaradt bennem. Egy-egy rövid verset, mert hiszen az én egész költészetem rövid versekből áll — akkor, mikor megírtam, melegében el tudok mondani s lelkemben zeng néhány napig, de aztán elpárolog, ügyet sem vetek rá, elfelejtem. Sokszor megrovom magamat e közönyért s elgondolom, hogy ugyan mint szeresse más a gyermekeket, ha maga a szülő sem szereti?

Szorgalmasan látogattam a Nemzeti Színházat. Az előadások-

ról olykor szemléket írogattam hírlapunk tárcájába. Színészek és írók közel viszonyban álltak egymással. Egy köztársaság tagjainak érezték magukat. Éreztük, hogy mindnyájan egy ügyet szolgálunk: nyelvünk és nemzetiségünk ügyét. Ekkor tündököltek a színpadon együtt a magyar színészet csillagai: Egressy, Lendvay, Szentpétery, Jánosy, Bartha, Lendvayné, Laborfalvy Róza, Hollós Cornelia stb. Egressyhez és Lendvayhoz vonzódtam leginkább. Amazt nagy tanulmányon alapuló művészete, emezt ritka természeti adománya miatt becsültem és szerettem s mind a kettőjükkel barátságos lábon álltam. Ebben az időben jött hozzánk vendégszerepekre Franciaországból Madame De la Grange európai hírű énekesnő. Nem volt már fiatal, virágai elhervadtak. Szép sem volt. Jelentéktelen arcának kifejezését emelték és élénkítették beszélő nagy kék szemei. Színházunkban a Prófétában s azonkívül egy pár operában lépett föl. Hangja még teljes erejében meg volt. Midőn énekelt, egész lénye megváltozott előttünk, valami szép, valami magasztos és fenséges vonást nyert s magával ragadta a közönséget.

Reám is rendkívüli hatást gyakorolt nemcsak éneke, hanem annak meggondolása is, hogy ő abból a szabad hazából érkezett hozzánk, hol a mi száműzött honfitársaink menedéket és barátságos fogadtatást találtak. Ekként lelkesülve *Emlékdalokat* írtam a híres művésznőnek, melyek közül némelyikben a honvágy, az elnyomott haza és a szabadság húrjai zendültek meg. Egy párat kitiltott a füzetből a rendőrség. A füzetet szép díszkötésben elküldöttem a művésznőnek, ő pedig engemet viszonzásul sajátkezű írásával ellátott arcképével ajándékozott meg.

Keveset írtam. Nem voltam szorgalmas író már akkor sem, azóta sem, most sem vagyok. Ennélfogva csekély volt a keresetem, de kevéssel be tudtam érní s adósságba soha se keveredtem, se kicsibe, se nagyba s ki nem állhattam és kerültem azokat, akik mások számlájára esznek, isznak és vigadoznak. A józan észnek ez a körültekintő ereje és becsületessége, a nélkülözni tudó takarékoságnak ez az érénye mindig meg volt bennem, ma is meg van. Páratlanul bölcs és éreynes szegény szüleimtől öröklöttem.

Verset akkoriban már annyit írtam ide-oda szétszórva, hogy egy kötetben összeállítására és kiadására gondolhattam. Eszembe sem forgattam azt, hogy majd anyagi hasznom lesz belőle. Inkább csak az írói hírnév sarkalt. Kibocsátottam az előfizetési íveket egy forintjával a versek egy példányára. Négy- vagy ötszáz előfizető érkezett s Emich Gusztáv, kinek nyomdájában a Pesti Napló is nyomtatott, kiadta a kötetet 1852 első felében. Arany Jánosnak ajánlottam azt, azzal a kissé tán elbizakodottnak látszó kifejezéssel, hogy „barátságom jeléül.“ Mindamellet, hogy Aranyt már akkor több év óta ismertem, vele többször érintkeztem, már mint nagykőrösi tanárral is, vájjon nem illőbb és a magam érzéseinek is megfelelőbb lett volna

azt mondanom az ajánlásban, hogy ezt az első zsenjét „hódolatom, tisztelem és szeretetem jeléül“ ajánlom neki? Mert hiszen valóban így volt már akkor is és így maradt a mai napig, hogy költőnek is, embernek is ő volt az én eszményképem. Síromig drága kincsül örööm annak emlékét, hogy én őt közelről, közvetlenül sokáig ismerhettem, becsülhettem, szerethettem és hogy azt a ragaszkodást és rokonszenvet irántam a maga módja szerint ő is viszonzta.

Kötetkém kiadásával észrevehetőbb helyet foglaltam el az irodalomban, melynek nyomott viszonyai között akkor minden ilyes önálló gyűjtemény kibocsátása felöltő jelenség volt. Mindjárt több oldalról fordult felém a figyelem s poétái törekvésem, így egy tükörben szemlélve mind több méltánylásban részesült. Azonban zajt ütni magam mellett s mulató cimborák harsonája útján divatos emberré lenni soha sem tudtam, de nem is akartam. Nem egyezett a természetemmel. Se költészetem hangja, se egyéni tulajdonaim nem arra valók voltak. Eleitől fogva éreztem, mi vagyok, mit érek. Tudtam magamat helyesen mérlegelni. Ennélfogva írói dicsvágyamat, vagy reményeimet nem is érthette érzékeny csalódás. Nem repültem oly magasan, mint némelyek hirdették, de oly alacsonyan sem, mint mások szememre hányták. Nem kerengtem a kék magasságban a sasokkal, csak a bokrok között maradtam az énekes madarakkal.

Ha visszatekintek arra a körre, melyben Pesten töltött harmadfélévem alatt éltem és működtem, egész serege jut eszembe az íróknak, költőknek, publicistáknak, kiknek egy részével barátságban, más részével érintkezésben, vagy ismeretségben álltam s kik azóta többnyire a hazában szétszórva alusszák örök álmokat. Megpróbálom őket névszerint idejegyezni. Kemény Zsigmond, Csengeri Antal, Emődi Dániel, Szenvey József, Császár Ferenc, Kuthy Lajos, Vahot Imre, Vahot Sándor, Garay János, Nagy Ignác, Gyulay Pál, Szász Károly, Szilágyi Sándor, Sükei Károly, Dobsa Lajos, Récsy Emil, Berecz Károly, Székely József, Atádi (Golub) Vilmos, Vas Gereben, Vajda János, Tóth Kálmán, Bánffy Simon, Lisznyay Kálmán, Bérczy Károly, Nyiry Józsa, Ábrányi Kornél, gr. Lázár Kálmán, Kőváry László, Korányi Frigyes, Bartalus István, Kelmenffy László (Hazucha Ferenc), Szilágyi Virgil, Bulyovszky Gyula, Erdélyi János, Jókai Mór, Degré Alajos stb. íme, a hirtelenében felsorolt harminchét író közül e sorok írásakor már csupán hét, vagy nyolc van életben. Nem csoda. Hiszen negyvenhét évi hosszú időközről van szó. S az említettek közt sokan már akkor is életök delén, vagy azon is túl állottak.

Nem igen éreztem jól magamat a fővárosi levegőben. Eleinte kedvezni látszott fiatal becsvágyamnak az irodalommal való foglalkozás, az írók társasága s mindaz, amit körültem az eltiprott közélet ébresztő jelenségeiben szemléltem. De később, minél közelebből ismerkedtem meg helyzetem fény- és árnyoldalaival, mindinkább

erőt vett rajtam bizonyos gyermekies honvágy, mely vissza, a szülőföld felé irányozta érzéseimet. Az esett jól a fővárosban is, ami az én vidéken töltött napjaimra emlékeztetett. Az ily tárgyakat, vagy alkalmakat szinte szándékosan kerestem. Nem egyszer sétáltam egyedül az Alduna partra csak azért, mert ott a tímárok műhelyéből az a csereszag ütötte meg az orromat, amelyet Miskolcon a Szinva-partján a cserző vargák közelében annyiszor élveztem. Ez a pesti csereszag miskolci életemet elevenítette föl előttem.

Csakhamar beláttam azt is, hogy az az írói foglalkozás, mely akkor a közinség idején menedékkül szolgált, nem biztat oly sikerrel és állandósággal, hogy én azt jövőmet megalapító életpályámnak tekinthessem. Már akkor éreztem, hogy tollam erejére nem bízhatom magamat egészen s az íráság mellett valamely szilárdabb és biztosabb talaja után kell látnom megélhetésemnek.

Nemcsak magam voltam ily véleményben. Az írók közül többsen kerestek állandó, tisztességes munkakört részint a fővárosban, részint a vidéken. Gyűlöltek a rendszert, mely zsarnoki önkénnyel fojtogatta nemzetünket. Azon igyekeztünk, hogy amennyire lehet, legalább saját személyünket vonjuk el annak nyúgeitől. Az iskolák, főleg a protestáns iskolák kínálkoztak előttünk menedékkül. Az uralkodó kormányhatalom azokra is kiterjesztette ugyan „megrendszabályozó“ áldatlan kezét, de mégis meghagyta bennök az önkormányzat bizonyos kereteit s azok közt a meglevő tanárok létszámának szaporítását elsősorban sürgette. így léptünk akkor többen a tanári pályára. Azt hittük, hogy az kevésbé van kitéve a féktelen önkény brutalitásainak, hogy azzal nemcsak megférő, de kapcsolatos is az irodalom művelése és hogy az ifjúság eszélyes, szabadelvű nevelése által valamit lendíthetünk a nemzet szabadságának és boldogabb jövődjének előkészítésére.

Nekem épen kapóra jött a miskolci réf. gymnasiumban a magyar és latin irodalom tanszékére a pályázat kihirdetése. Rögtön benyújtottam a kérvényemet az egyháztanácshoz, illetve az egyházhoz, mely a gymnasiumnak eleitől fogva fentartója és főpártfogója volt. Jó emlékezetben álltam előttük még tanuló koromból s azóta is rokonszenves figyelemmel kísérték pályafutásomat. Egyhangúlag megválasztottak. Ezzel egyik legfőbb kívánságom teljesült. Visszakerülhettem a közélet zűrzavaraiból oda, ahová mindig vágyakoztam: gyermeki és ifjú korom kedves színhelyére, szüleim és rokonaim közelébe, épen azon tanintézetbe, melyben tizenegy éven keresztül képeztetésemet nyertem s melyhez engem annyi kegyeletes emlék és hála csatolt.

1852. évi júliusban az iskolai aratási szünetidőben vettem búcsút Pesttől. Azt a hónapot és a következőt Szent Péteren töltöttem szüleimnél, ahol engem a gymnasium egy pár régi tanára, hajdani tanítóim, most már collégáim, csakhamar meglátogatott (Vágó József

és Solymosi Samu). Hivatalomat az iskolai év megnyíltával szeptember elején foglaltam el, szokás szerint székfoglaló értekezéssel. Úgy emlékszem, hogy tárgyam az irodalom és a nemzetiség egymásra hatása volt és hogy beszédemben több volt a hazafias ifjú lelkesedés, mint a komoly tudomány. De talán éppen azért szívesen és lelkesedve figyelt előadásomra a nagyközönség.

Egyszerre beletaláltam magamat az új munkakörbe. Voltaképen nem is volt az egészen új előttem. A tanítással már tanulókoromban foglalkoztam. De meg kedvet is kaptam hozzá. Gyönyörködött maga a foglalkozás, a munka sikere, a tanítványok haladása, egy-egy kiválóbb tehetség figyelemmel kísérése és ápolása, tanártársaim egyetértő barátsága s mindenekfölött annak folytonos kedves érzése, hogy itthon vagyok.

1852 szeptembertől 1865 szeptemberig maradtam a tanári pályán. Le kell ebből számítani azt a kevés időt, melyet az 1860—61-iki évi alkotmányos rövid interregnum alatt Borsodvármegye első aljegyzői hivatalában töltöttem. Főlemlítendő az is, hogy az egyházi tanács kivételes szívessége ideiglenesen láttatta el s betöltetlenül hagyta az én tanári helyemet addig, míg a politikai viszonyok határozottan jobbra, vagy balra dőlnek s az én sorsom is ahhoz képest alakul. Tudjuk, hogy balra dőltek s így én nyugodtan visszatérhettem elhagyott tanári székembe.

A tanítás az osztrák „Entwurf“ értelmében gymnasiumunkban már nem a régi osztályrendszer, hanem szakrendszer szerint történt. Én a magyar és a latin irodalom tanára voltam, de azért egy időben az alsóbb osztályokban a német nyelv, a felsőbbekben az aesthetika előadása is az én körömbé utasított. Tanulva tanítottam, de mindig buzgóan s mintegy arra igyekezve, hogy a magam lelkét és lángját a tanítványokéba öntsem. Különösebb előszeretettel foglalkoztam a magyar prozodia, a magyar költészettan, stylus és magyar irodalomtörténet tanításával s e részben iparkodtam a fiúk kedvét és becsvágyát felébreszteni, bennök a hazafias érzelmeket éleszteni és ápolni, amire az előadott tárgyak természetes és bő alkalmat nyújtottak. Kiknél fogott tüzet az általam pattogtatott szikra, kiknek szívében s mily eredménnyel fogantak meg az általam elhintett magvak? azt később az élet bizonyította anélkül, hogy nekem tudomásomra jutott volna. Egy pár fiúra emlékszem, kik tőlem nyerték szunnyadó költői tehetségök első ébresztését s ápolását. Ezek később, mint a debreceni collegium felsőbb tanulói, kinyomatott versgyűjteményekben is jelét adták költői szép tehetségüknek, amelyeket azonban az ő korai halálok után hoztak nyilvánosságra barátjaik.

Ezek voltak: Kovács Gyula és Zsutai János. Amaz a megyénkbeli Gelej községből, olyan kisebbrendű úri nemesi családból származott. Gyenge külsejű, vézna, ábrándos fiú. Még a hangja is egészen leányos volt. Viselete is olyan. Elmélyedett a tanulásba, az ol-

vasgatásba és írói gyakorlatokba. Tőlünk Debrecenbe ment a felsőbb tudományok hallgatása végett. Lassankint sorvadozott s csakhamar bevégezte fiatal életét, úgy tudom, szülőföldjén, Gele jen.

Zsutait, egy igen szegény özvegy juhásznő fiát, mint a falusi iskolában kitűnt eszes gyereket, úgy hozták ide Miskolcra a hevesmezei Tiszanánáról. Itt felfogtuk ügyét. Tisztogató inaskának alkalmaztuk körülünk. Én mellettem is több évig húzta meg magát. Átsegítettük a gymnasiumon s innen ő is Debrecenbe került. Igen tehetséges, de kicsapongásra hajlandó szilaj természetű fiú volt. Korával inkább a képzelet fejlett nála, mint a józan ész, inkább a szenvedély, mint az önmérséklet. Debrecenben, mint hírneves diák, beleszeretett egy leánykába, de mindjárt vetélytársa is akadt, valami mesterlegény. A szerencsétlen Zsutait körme közé ragadta a féltékenység. Egy este valami korcsmában találkozott vetélytársával és szóváltás közben agyonszúrta azt. Néhány évi börtönnel lakolt érte. Kiszabadulása után Pestre került. Ott csakhamar meghasonlott magával és a világgal, s a Duna hullámai közé temette zaklatott rövid életét.

Sok nyugtalanságnak voltunk kitéve az osztrák kormány tanrendszerének zsarnokilag kívánt alkalmazása miatt. Hol a tantárgyak és tankönyvek, hol a tanárok létszáma és képzése miatt zaklattak bennünket. Erőnket meghaladó áldozatokat követeltek, hogy gymnasiumunk a nyilvánossági jogot megnyerhesse s az általunk kiállított bizonyítványok az ország minden tanintézetében érvényeseknek tekintessenek. Ezenkívül az iskola belélete, a tanítás folyama és eredménye a kiküldött és időnkint megjelenő tanfelügyelők által sokszor botrányos lelketlenséggel ellenőriztetett. Keményen tiltva volt a nemrég lezajlott forradalomra való minden visszaemlékezés, sőt tiltva a nemzet törvényes szabadságának és alkotmányának emlegetése s történeti példákkal világosítása. Azt akarták, hogy se ne beszéljünk, se ne emlékezzünk. Eszembe jut, hogy egykor Mikulás J. tanfelügyelő vizsgált bennünket. Egy tanítványom szavalt előtte valami hazafias költeményt. Mikulás durva hangon félbeszakította a szavalást s keményen ledorongolta a gyereket.

És nemcsak a tanítás belső körére, de a tanároknak és papoknak még a külső viseletére is kiterjedt a zsarnoki önkény otromba túíhajtása. Fontos tárgya volt e barbárok civilizáló törekvésének ct>öltözet, a kalap, a bajusz és a szakáll. Nem túrték a zsinóros magyar ruhát, a kerek magyaros kalapot s bizonyos mértéken túl a bajuszt és szakállt. Emlékezem, hogy midőn Pálffy Móric, az akkori helytartó körútja alkalmával meglátogatta kíséretével együtt gymnasiumunkat, az iskolai nagyteremben gyűltünk össze, miskolci lelkészek és tanárok. A helytartó a szomszéd teremben levő könyvtárba kívánta magát vezetetni. Ott felült egy asztalra, onnan lógatta le idomtalan hosszú póklábait s tartott nekünk leckét az újabb haza-

fiságról. Egyszerre csak Kun Bertalan lelkész, a későbbi püspök felé fordult s szinte rivalva kérdezte: hogy mer pap léte-re bajuszt viselni? K. B. hirtelenében azzal mentette magát, hogy neki a felső ajakán „anyajegyé“ van s azt kell fedeznie a bajuszával.

Azonban dacára a különféle kisebb-nagyobb szorongató körülményeknek, én a tanári pálya terhét alig éreztem. Megkönnyítette azt a helyzettel könnyen alkudni tudó természetem, derült nyugodt kedélyem, a környező társadalom által irántam folyvást tanúsított rokonszenv és közszeretet s végre az is, hogy úgyszólván szüleim társaságában éltem, akikkel igen gyakran és igen könnyen érintkezhettem. Majd minden két hétben láttuk egymást. Hol ők jöttek hozzám, hol én mentem hozzájuk Szent Péterre. Az úgynevezett sátoros ünnepeket pedig, mondhatom halálokig, kivétel nélkül velük töltöttem s velük együtt járultam szentpéteri templomunkban az Úr asztalához. Már ekkor is és azután is egész életemben valósággal „glebae adstrictus“ röghöz tapadott voltam. Nem tápláltam nagy ambíciókat. Még az utazás, vagy világjárás vágya sem csiklandozott. Nem mondom, hogy néha a jobb lét utáni sóvárgás föl nem ébredt bennem, de ily célból komoly határozott lépést soha sem tettem.

Hivatalos kötelességem teljesítése mellett elég időm maradt, alkalmam pedig bőven kínálkozott a vidám barátkozásokra, melyekre nem csekély hajlammal bírtam s melyeknek számtalan boldog óra emlékezetét köszönhetem. Nyertem időt az irodalommal való folytonos foglalkozásra is. Írogattam, kivált költeményeket, számos fővárosi lapba és különböző emlékkönyvekbe. 1856-ban kiadtam egy kötetben *Újabb költeményeim*, őszintén szólva, sem ennek, jsem az 1852-ben kiadott első kötetnek semmi anyagi hasznát nem láttam s alig bírtam több év múlva kivergődni a kiadásukra fordított költéség terhe alól.

Örökre édes emléke marad tanári életemnek a Tompa és Kazinczy Gábor barátsága. Tompával ez időben fűződött szorosabbá s haláláig tartóvá az én barátságom. Az egész tanári karral szívélyes jó viszonyban állott. Gyakran meglátogatott bennünket Hanváról. Jól érezte magát közöttünk s nekünk mindig ünnep volt az ő megjelenése. Legtöbbször, mondhatnám mindig, az én vendégem volt. Nőtelen, magános szállásomon fesztelenül, jól érezte magát s minden lehető hiányt kipótolt az, hogy egymást őszintén szerettük és becsültük. Vidám kedélye, sziporkázó eleven szelleme, míg a betegség el nem gyötörte, társaságunkat mindig földerítette, de vigyáznunk kellett, hogy könnyen neheztelő természetét, habár csak egy tréfás szóval is, meg ne sértsük. Mi ketten igazán leplezetlen mivoltunkban ismertük és szerettük egymást. Múltunkat és jelenünket s legegynibb körülményeinket is őszintén feltártuk egymás előtt. Sűrűn leveleztünk. Irodalomról csak személyes találkozásunkkor beszélgettünk. Sokszor meglátogattam Hanván. Feltűnő volt a ház legapróbb szük-

ségeire is kiterjedő gondossága, valamint gyöngéd és gyöngé neje- nek a házi tisztaságra való, szinte túlságos törekvése. Nem voltak boldogok. Eltemette boldogságukat előbb két kis fiók halála, akik után nem lett több gyermekök, azután Tompa évekig tartó gyötrő betegsége, melynek csak 1868 július 30-án vetett véget a halál. Temetésén nem lehettem jelen, amit mindig sajnálok. Azokban a napokban már mint főjegyzőt, a megyei dolgok tartottak lekötve. De mégis vádoló magamat távolmaradásomért, melyet helyrehoznom többé nem lehetett.

Kazinczy Gábor Miskolctól két-három órányira lakott Bánfalván a Lónyay-féle ódon kastélyban, Lónyay Sarolta, Wladár Józsefné családi tűzhelyénél. Ott talált állandó enyhe fészket a forradalom lezajlása után. Ez a ragyogó szellem bűvös erővel vonta magához mindazokat, akik közelébe jutottak s vele egyszer-másszor érintkeztek, írók, tudósok, művészek gyakran keresték föl csöndes magányában úgy a fővárosból, mint a vidékről s gyönyörrel csüggték ékesszóló ajkán és lebilincselő társalgásán. Úgy beszélt, választékosan, oly fellengzőn, mintha közöttük is a fórumon állt volna. Emiatt látszott illetén szereplésén az affectatio bizonyos színe s a realitás némi hiánya. Leggyakoribb vendége volt Toldy Ferenc, kihez Kazinczy meleg barátsággal és nagybecsüléssel vonzódott. Megfordult ott Szemere Pál, Ipolyi Arnold, gróf Mikó Imre, Brassay Sámuel, Reményi Ede, Balássy Ferenc, aki a szomszéd község plébánosa volt, Földváry Károly és Földváry Sándor a két hős honvéd, kik akkoriban szintén Bánfalván laktak. Mi is sokszor látogattuk őt Tompával, hol együtt, hol külön. K. Gábor fia, Arthur, tanítványom volt a gimnáziumban s ezen a réven keletkezett ismeretségem. Résztvevő figyelemmel kísérte költői törekvésemet s állandóan rokonszenvet tanúsított irántam. Leveleivel gyakran fölkeresett, mert szenvedélyes levélíró volt, de azokra soha sem jegyezte föl a keltet, én sem a vétel napját, így most nálam összegyűlt leveleiben nem tudok eligazodni azoknak keletkezési idejére nézve. Akkor is mellette voltam, midőn haldokolt és midőn meghalt 1864 április 18-án, tehát épen 35 évvel ezen nap előtt, melyen ezt a sort írom.

A forradalom után, mint K. G. beszélte nekem, szegény Sükei Károly is oda vetődött hozzájuk Bánfalvára s ott tengődött jó darab ideig. Csak tengődött, vagy élődött, de dolgozni semmit sem akart, amire pedig K. G. folyvást serkentgette. Napról-napra nem csinált egyebet, mint kiment a park tágas udvarára s ott a nyári égető napon fedetlen fővel sétált nagy körben, mindig ugyanazon egy vonalon köröskörül, mint valami imádkozó dervis.

Miskolcra jöttem után csakhamar meglátogatott engem Arany János is, azaz csak betért hozzám Tompához utaztában az iskolai aratási szünidőben. Egy estvét velünk, tanárokkal töltött s másnap reggel folytatta útját. Én is elkísértem s bevittem Szent Péteren

szüleimhez egy pillanatra. Szerünkön épen csépléssel foglalkoztak s apám a maga egyszerű nyári öltözetében ott járt körülök. Arany félig örvendve, félig sóhajtva mondotta: „az én apám is épen ilyen volt egykor!“

Erdélyi János, mint pataki tanár, leginkább az egyházkerületi gyűlések alkalmával fordult meg Miskolcon. Én különösen szerettem és becsültem őt s igyekeztem szívesen látni. Emlékezem, hogy egy ízben néhány barátunk társaságában pincei vacsorával vendégeltük őt. Víg társalgás, poharazás és dalolás közt folyt az estve. Erdélyi gyönyörű ezüstcsengésű hangjával, mestere volt a magyar dalnak. Késő éjjel, szép nyári, vagy tavaszi holdvilág mellett ballagtunk hazafelé az Avasról, megálltunk egy dombtetőn s az alattunk nyugodtan terülő város felé fordulva, gyönyörű, összhangban zengtük el, már nem tudom, Arany vagy Csokonay egyik bús dalát.

Most is oly sok idő múltán, mikor azon a dombtetőn kísétálok, abból a dalból megzendül lelkemben valami.

Megemlítésre méltó mozzanat volt tanárságom idejében az is, hogy Kazinczy Ferenc születésnapjának évszázados fordulója megünneplésére és hívtam fel nyomatékosabban először a közfigyelmet egyik szépirodalmi lapban közzétett megleghangú cikkem által. Ez az emlékűnnep, mint tudva van, országos nagy nemzeti ünneppé fejlődött. Fellobbant az elnyomott nemzet önérzete s szóval és tettel nagy-szerű tüntetésekben tiltakozott az egész országban az abszolúthatalom lelketlen uralma ellen. 1859-ben október 27-e valóban nemzeti fölébredés messze kiható napja volt, nyílt kifejezése s bátor hirdetése a reménynek és bizalomnak a közelgő jobb jövő iránt. Egyszerre elterjedt az uralkodóvá lett hazaszeretet, a nemzeti háromszín és a nemzeti öltözet. Még mai nap is, épen negyven év után, látok körültem abból az időből néhány öreg mohikán-honfit, akinek testéről azóta sohasem szakadt le a zsiros atilla, a szűk magyar nadrág s a még szűkebb magyar csizma.

Az ünnepély lezajlása után, melyet Miskolcon is nagy lelkesedéssel és lakomával ültünk meg, azzal tettem emlékezetessé ezt a napot, hogy a gimnáziumban a tanuló ifjúság körében „Kazinczy-kör“ névvel önképzőtársaságot alapítottam, mely mai napig fennálló kedves gyakorló mezeje a nagyobb tanulók irodalmi és szavalati törekvésének és versenyének. Továbbá egy kis *Emlékkönyvet* szerkesztettem és adtam ki a miskolci ünnepély lefolyásáról, ı

Ugyanezen évben, t. i. 1859-ben, még a Kazinczy-ünnepélyeket megelőzőleg történt, hogy az iskolai szünidők alatt július utolsó és augusztus első napjaiban Erdélyt látogattam meg Kazinczy Gábor és fia, Arthur, továbbá Egressy Gábor társaságában. Kazinczy Gábor vett rá, hogy sok szépet fogok látni, sok érdekes embert és vidéket s kevés költséggel. Nem is bántam meg s szívesen eltértem apró kellemtlenségeit. Egressy útközben csakhamar elvált tőlünk. Ismételve

összekapott egymással a két Gábor. Két éles kard nem fért meg egy hüvelyben. Meglátogattuk Kolozsváron gróf Mikó Imrét, a szeretetreméltó szerény nagy embert, gróf Kemény Samut, a különcöt, Nagy Pétert, az ékesen szóló ref. püspököt, Dézsén Medgyer Lajost, Marosvásárhelyt Dózsa Eleket, a nagyhírű jogtanárt, báró Apor Károlyt, Csombordon báró Kemény Istvánt, Hadréven a Szilvássy-családot két gyönyörű kisasszonyával, Gyulafehérvárt Haynald püspököt, Sárkeresztúron az öreg süket Torma Józsefet, Soófalván Weér Farkast, a cynicus derék hazafit. Mindenütt egy vagy más érdekes vonás nyomódott emlékezetembe, úgyszólván minden új volt ott én előttem, aki azelőtt a magam szűk kalitkájából alig mozdultam ki. Fel is jegyeztem egyet-mást, hogy majd formába öntöm. El is kezdtem a rajzot valamelyik szépirodalmi lapban, de biz az mai napig csak a kezdetnél maradt.

Tehát így törtem egyszerűen, de nem türelmetlenül a tanári pálya rögét évről-évre. Szűk jövedelemből (500 ft. évi fizetés) szűken éltem, de megéltem. A nélkülözést annyival könnyebben tűrtem, mert nem volt terjeszkedési vágyam, költséges kedvtelésem és családom. Adósságszinálástól mindig tartózkodtam s akkor is, mint azóta egész életemben elvem volt, vagy természetemben gyökerezett a józan takarékoság. Ennek köszönhetem, hogy most a csendes révpartról nyugodtan tekinthetek vissza hosszú múlt időmre, magam emberségéből, másra nem szorulva éltem a jelent s aggodalom nélkül várom a jövőt.

1862 szeptember 5-én ügyvédi oklevelet nyertem, mely által jövő pályámra támaszt nyerni reméltem.

1865-ben úgy látszott, hogy megroppant a bennünket elnyomó osztrák abszolút rendszer dereka. Jelek mutatkoztak arra, hogy közel van az idő, midőn a nem csüggedő nemzet vissza fog jutni lefoglalt törvényes alkotmánya birtokába. A Schmerling-kormányt már úgy tekintettük, mint ennek a várva-várt jobb időnek akaratlanul is ügyegetőjét. Borsodmegye főispáni székét azon év őszén báró Vay Miklós foglalta el s munkába vette a megyei tisztikar megalakítását kinevezés útján. Ez az út alkotmányellenes volt ugyan, de hogy mégis rélépjünk, sokunk előtt, a vármegye értelmiségének legnagyobb része előtt, ajánlatossá tette az a bizodalom, mellyel a főispán személyisége, hazafisága s egész múltja iránt viseltettünk s az általa világosan kifejezett azon biztatás, hogy ó a jelen helyzetet csak átmenetinek tekinti s rövid idő alatt vagy a teljes alkotmányosság fényével megaranyozva adja át főispáni székét utódjának, vagy elhagyja azt. Eszerint a hivatalba lépés most nem bűn, hanem önmegtagadással járó áldozat és hazafiság.

Én üdvözöltem őt az eddig hallgatásra kárhoztatott vármegye nevében, midőn köztünk először megjelent s beszédemben hasonló nézeteknek adtam kifejezést. Hogy én üdvözöltem, arra az volt egye-

beken kívül a jogcím, hogy 1860-ban én voltam a vármegye első aljegyzője, aki sem a szó, sem a toll készségeivel nem rendelkező, különben igen derék Kun János főjegyző mellett némi előnyben és a közönség különösebb rokonszenvében részesültem.

Úgy vélem, ez a beszédem is befolyással lehetett arra, hogy B. Vay Miklós elismerő és bátorító kifejezések közt hívott meg engem a vármegye főjegyzői hivatalára. Érett meggondolás után elfogadtam azt. A kinevező oklevél 1865 október 10-én kelt.

Díszes állásnak tartottam, a megyei hivatalok közt a legdíszesebbnek. Anyagi helyzetem is javult vele, kétannyinál is több levén díja, mint a tanári fizetés. S ami nem csekély súllyal esett a mérlegbe, az volt, hogy ezzel a lépéssel szüleimnek nagy örömet okoztam.

Eszerint a tanári pályától most már végleg búcsút vettem, a megyei közélet zajosabb terére léptem által s lakásomat is a vármegye székházába tettem által. Az így elfoglalt hivatalkör nem volt egészen új előttem, 1860-ban már némileg megismerkedtem annak természetével és feladatával. Kedvem, képességem, szorgalmam nem hiányzott s a könnyedséget, az eligazodást, a szabatoságot megadta a folytonos gyakorlat. Az 1865. év vége, az egész 1866 és az 1877 eleje várakozással telt el. Főköormányhatóságaink a helytartó tanács és a kancellária voltak. Tehát bírtuk már ezekben a régi alkotmányunk törvényes intézményeit. Reményünk mindinkább erősödött, hogy ezekből csakhamar a felelős minisztérium fogja magát kinőni s életre kelnek 1848. évi szentesített törvényeink. Be is teljesedett ez a remény 1867-ben. Vármegyénk megtartotta törvényes alkotmányos tisztujtását. Igen csekély kivétellel a működésben levő tisztikar tagjai választattak meg, természetesen nem hiányozván itt-ott egyes hangok, melyek a Schmerling-kormány alatt szolgált tisztviselőket kárhoztatták. Mindenki belátta, hogy azok mellőzésével bajos lett volna Borsodvármegyében valamire való tisztikart alakítani.

Elbúcsúztunk tehát B. Vay Miklóstól, aki rövid főispánsága alatt, valamint azután is folyvást kitüntető rokonszenvével és bizalmával ajándékozott meg engem s egy ízben Zsolcán, beszélgetés közben még azon óhajtását is kifejezte, hogy halála után én tartsam felette az emlékbeszédet. Ami később aztán még sem történhetett meg. Nem én miattam, hanem amiatt, hogy a szó elrepült. Hivatalos működésünkben igyekeztem én is mindenkép segélyére és támogatására lenni, amit ő nem egyszer egész bizalmasan igénybe is vett, Magasra emelte őt közöttünk a nagy tekintély, az éles belátás, a finom tapintat és a lebilincselő szeretetméltóság.

Helyét mintegy a jogfolytonosság, vagy családi hagyomány útján testvéröccse, B. Vay Lajos foglalta el. Krisztálytisztja jellem, kirpóbált hűségű hazafi, világos ész, egyszerű igaz valódiságában tiszteletreméltó s tisztelettel környezett alak.

Benne voltam tehát a szabaddá lett politikai élet vidéki hullámzásában. Józan eszem, szívem, hazafiságom, tapasztalásaim ösztönöztek, hogy teljes meggyőződéssel a Deák-párt zászlójához csatlakozzam. Nem is szakadtam el attól mai napig mindamellet, hogy koronkint el-eltérni látszottak annak irányától a váltakozó kormányok egyes intézkedései. Örömet részt vettem a küzdelmekben, melyek vármegyénkben az én hivataloskodásom harminc éve alatt (1865—1895) úgy a különböző választások, mint általában a megyei közigazgatás terén lefolytak. De pártérdekből nem nyomtam el, legalább nem akartam elnyomni az igazságot. Igyekeztem hű tolmácsa lenni a vármegye akaratának, határozatainak, érzelmeinek. Jegyzőkönyveit, feliratait, levelezéseit közmegegyezésre szerkesztettem. S nemcsak tollal, de élő szóval is híven szolgáltam érdekeit minden előfordult alkalommal. Sem jogom, sem kötelességem nem volt közvetlenül kezembe venni a közigazgatás vezetésének szálait; de azért mégis sokszor, habár látatlanul is, az én kezemben folytak azok össze. Főispánjaimmal bizalmas, barátságos lábon álltam s oldaluk mellett igyekeztem segítségökre lenni működésükben.

Tisztviselő társaim rokonszenvére s szeretetére nagy súlyt helyeztem. Jól tudtam, hogy csak velők és általok érhetünk sikert a vármegye ügyeinek intézésében s munkakedvöket és becsvágyókat inkább fokozza felebbvalóik bizalmas szeretete, mint rideg parancszava. Magamat soha sem hagyott el a kötelességérzet s e részben szigorúan kitarítottam, hogy példámat kövessék azok is, akiket a hivatali pragmatika az én felügyeletem alá helyezett.

Hosszas tisztviselői pályámon különféle kitüntetésben részesültem: de legbecsesebb volt rám nézve s mindig legkedvesebb emlékü marad előttem az a szeretet és ragaszkodás, melyet úgy tisztviselőtársaim, mint a vármegye közönsége részéről folyvást tapasztaltam.

1872-ben a közigazgatásnak a törvényhozástól történt elkülönítésével Báró Vay Béla foglalta el a megye főispáni székét s huszonkét éven át megnyerő szelídséggel, józan mérséklettel s közszeretettől környezve teljesíté köztünk a „supremus moderátori“ kötelességeket. Tántoríthatlan híve volt a Deák-pártnak s velünk kezét fogva, teljes erejéből védelmezte annak zászlóját és érdekeit, de hivatali hatalmát és befolyását igazságtalan presszióra fel nem használta. A hivatalos érintkezés nemcsak kölcsönös bizodalmat, hanem őszinte barátságot is szült köztünk, mely akkor sem szűnt meg, midőn a megyei közélet színpadáról mind a ketten leléptünk. 1892-ben őszinte lelkesedéssel ünnepelte a megye közönsége az ő főispánságának 20-ik évfordulóját, valamint előbb 1890-ben az én 25 éves főjegyzőseget, midőn tisztviselőtársaim egy arcképeiket tartalmazó szép albummal tiszteltek meg, a vármegye közönsége pedig értékes aranytollat adott nekem emlékül.

Ily légkörben könnyű volt, sőt öröm volt a főjegyzői hivatalban való foglalkozásom. Terheit, ha voltak, megkönnyítette a közméltánylat és a magam munkakedve, mely nem ismert fáradságot az előtte álló teendők végzésében. Nem is igen vágyakoztam ki ebből a körből. Nem volt kedvem, vagy becsvágyam, hogy a megyei közigazgatás élére álljak, mint alispán. Pedig lett volna erre mód és alkalom a természetes fokozatos előlépés útján, midőn az alispáni szék megüresült. Sürgőitek is erre csaknem a kényszerítésig a megye előkelő hangadói és tényezői. Én azonban továbbra is tántoríthatatlanul ragaszkodtam régi tollam szolgálatához, mely az én egész egyéniségemnek inkább megfelelt. Hogy e részben aztán később ki nem kerülhettem sorsomat, az igazán a sors intézkedése volt. Elhárítottam magamtól az országgyűlési képviselőség kínálkozó alkalmait is. önmagában nem sokra becsültem azt a „legnagyobb polgári megtisztelést.“ Nem hízelegtem magamnak azzal, hogy jelentékeny hasznára lehetek ott a közügynek. Arra pedig épen nem születtem, hogy a képviselőséget gebeszkedésre s a magam előmenetelére lajtorjául használjam. Lelki megnyugvással, szívesen maradtam hát itthon ahoz a röghöz ragaszkodva, mely szülőföldem kebeléből forrott ki, melyhez kedélyem gyökérszájai s multam emlékei fűződtek.

Mindig idegenkedtem minden külső kitüntetéstől és csillogástól. Olykor azonban még sem kerülhettem ki. Vay Béla 1894-ben vált meg főispáni hivatalától. Változtak a viszonyok. Lemondott a főispán-ságáról. Az ő folyvást tapasztalt baráti jószívűsége azzal akart nekem kedveskedni, hogy mielőtt búcsút vesz tőlünk, részemre valami királyi kitüntetést, valami rendjelet fog kieszközölni emlékül, az én tudtom nélkül. Mikor megtudtam, az ügy már csaknem teljesen el volt intézve. Kétségbeestem. Azonnal írtam jobbra-balra, még a miniszternek is, hogy múljék el tőlem a keserű pohár. Nagynehezen el is múlt akkor, de csak azért, mert — mint később hallottam — a Ferenc József-renddel akartak megtisztelni, főjegyzőnek — úgymond — ennél magasabb rend nem járván, Vay Béla pedig ennél magasabbra tartott engem méltónak, így maga sem óhajtotta ilyen kitüntetésemet.

Azt hittem megszabadultam. De a dolog nem maradt annyiban. Vay Béla bizonynal tovább sürgette azt s midőn 1894 végén alispánná választattam, pár hónap múlva megérkezett számomra, nagy meglepetésemre a főjegyzőket meg nem illető, de az alispánoknak dukáló „Harmadosztályú vaskoronarend“, melyet a következő év elején tartott rendkívüli díszkögyűlésen már Miklós Gyula új főispánunk tűzött a mellemlre. Megadtam magamat a kénytelenségnek. úgy voltam meggyőződve, hogy ez a kitüntetés az én belső értékemet sem nem csökkentette, sem nem gyarapította. Túltettem magamat azon öröklött elfogultságon, hogy ami Bécsből a királytól, vagy akár itthon az ő felelős minisztériumától jön, az mind

rossz s a kezökből elfogadott efféle kitüntetés inkább lealázó, mint fölemelő. Alkotmányos államnak a feje, a király s ha ő a közélet mezején küzdő munkásokat szokásos módon méltányolja, az állam nevében és érdekében cselekszik. Én azonban a magam rendjelét jól elzártam a fiókomba s mindössze is kétszer vagy háromszor tűztem fel, midőn kénytelen voltam. Senki sem mondhatja, hogy fitogtatom.

A vármegye közönsége általános sajnálattal vett tudomást Vay Béla főispán lemondásáról. Közszeretet és bizalom környezte mindig s szinte megütköztünk azon, hogy, mint sejtettük, hivatalától megválása nem is egészen önszántából történt. Utódjául Miklós Gyulát, a megye szülőftjtét, s egyik kerület országgyűlési képviselőjét emlegették. Azonban senki sem hitt komolyan e hír megvalósulásában. Miklós Gyula szereplése a megyei közgyűléseken olyan erőszakos s minden érdemet és tekintélyt elgázolni hajlandó, oly zsarnokias volt, hogy dacára nem közönséges észbeli tehetségének, tanultságának és ékes nyelvvel rendelkező -szónoki képességének, a közvélemény nem tartotta őt köztünk a főispáni hivatalra alkalmasnak. Majd minden valamirevaló embert elriasztott magától, vagy kedvezőtlen véleményre hangolt maga iránt. Zabolázatlan szenvedélyessége s társadalmi és vagyoni viszonyai sem szolgáltak előnyére.

És amit sokan nem hittek, mégis megtörtént. A kormány elkövette, elsiette a ballépést s Miklós Gyulát 1894. év őszén Borsodmegye főispánjává nevezte ki. Nagy lett a megdöbbenés, kivált a tisztviselő kar tagjai közt. Az alispán, Melczer Gyula azonnal lemondott hivataláról. Neki már régóta oly éles összeütközései voltak a megye termében Miklós Gyulával, melyek utóbb egészen személyes ellenségeskedéssé, sőt gyűlöletté fajultak s párviadalban is nyertek kifejezést. A két éles kard nem férhetett meg egy hüvelyben. Magam is nagyon fontolóra vettem, maradjak-e tovább helyemen, vagy ne maradjak? A főjegyzői hivatal tovább folytatása csaknem harminc évi szolgálatom után, bármely következő új alispán alatt, sértette volna önérzetemet. Nem is volt kilátásban valamely arra termett alispánjelölt. Rámnehezedtek tehát jó barátaim, a megye vezérférfia, legkülönösebben maga az új főispán és az ő rokonsága, hogy most már az alispáni hivatalt múlhatatlanul el kell fogadnom: amazok a megye közérdekében, emezek oly célzattal, hogy én az új főispán helyzetét könnyíteni, hevességét és túlzásait mérsékelni fogom.

Alispánná választottak tehát 1894 végén nagy lelkesedéssel. Az eddigőtől különböző, de általában rég jól ismert köre nyílt meg tevékenységemnek. Nem kellett ahhoz sok idő, hogy az új főkormányzó oldala mellett helyzetemnek rendkívül kellemetlen s előbb-utóbb tarthatatlan voltát fölismerjem. Erőszakossága, mely meg lehet jó-

indulatú túlbuzgóságból eredett, minden mértéket meghaladó volt. Engedelmes, meghunyászkodó rabszolgákat akart maga körül, nem önérzetes munkatársakat. S valóban nem kellett egyéb, mint az ő eszével párosult s mindenben keresztülgázoló erőszakosság, hogy a tisztviselői kart éppúgy, mint a közgyűlést a maga újjá körül forgassa. Irántam mindig lehetőleg kíméletes, sőt előzékeny volt, de ez nem tudta bennem legyőzni azt az idegenséget, mellyel hivatalos magatartása és egyéni árnyoldalai iránt viseltettem. Ellenkezéssimmel nyilvános törésre vinni a dolgot nem akartam. De éreztem, hogy ily körülmények közt hivatalos állásom önsúllyal nehezedik rám s hogy az őt környező egész légkör tűrhetetlen én rám nézve. Elhatároztam tehát, hogy egy évi alispáni működésem után, 1895 végén meg fogok válni a megyei hivatalos élettől s nyugalomba vonulok. Hiszen jogot adott arra hosszú 30 éves megyei szolgálatom, 70 éves életkorom; okot pedig kelletténél is többet adtak az én felfogásom szerint a fennforgó körülmények egyéni benyomásai. Szellemi és testi erőim nem fogyatkoztak *meg* annyira, hogy elvonulósomat indokolják: de megfogyatkozott a türelmem.

Sem a kötelesség, sem az anyagi szükség érzete nem ösztönzött arra, hogy kedvem ellen továbbra is megtartsam hivatalos állásomat. El nem tántorított ezen elhatározásomtól a megye közönségének csaknem kényszerítésig menő marasztalása.

Ünnepélyesen búcsút vettem az alispáni hivataltól az 1895 végén tartott közgyűlésen, melyen Miklós Gyula azzal tetézte irántam táplált jóindulatát, hogy a közgyűlés által a vármegye örökös díszbizottsági tagjává választott, amire én különben sem példát, sem törvényt, sem szabályrendeletet nem ismerek. Nem nehéz szívvel, sőt mondhatom, megkönnyebbülve és örömmel léptem ki december közepén Borsodvármegye székházából, melynek fedele alatt 30 teljes évet, tehát életem javarészét töltöttem négy főispán alatt a megye szolgálatában. Reménytelve indultam a nyugalom révébe, ahol majd minden hivatalos nyúgtól szabadulva, függetlenül, tetszésem szerint fogom felhasználni hátralevő időmet. Költészet, irodalom, közügyekben való önkéntes részvét sok szép és kedves mezőt fognak szolgálatni tevékenységemnek. „Procul negotiis“ egészen a magamé leszek. Meg lesz a versíráshoz az Ovidius által kívánt „secessus“ és „otium“ és így tovább.

Negyedik éve mióta ezt a boldog nyugalmat élvezem; de nem mondhatom, hogy beváltotta a hozzákötött reményeket. Anyagi szükség nem szorongat, sőt kényelmet biztosít számomra mérsékelt nyugdíjam s szorgalmam után megtakarított és szüleimtől örökölt vagyonom. De rámszakadt a tengernyi üres idő, melyet nem bírok betölteni. A szellem zsibbadt, a munkakedv megcsappant, az akarat valamit kezdeni csökönyszeren makacs. S mindezekhez járul a foly-

tonos tétlenség miatt a belső szemrehányás és amit föl kell említenem, az utóbbi időben testi épségem és erőim némi csökkenése.

Elég időm és módom van tehát az elgondolkozásra és a visszaemlékezésekre, melyeket életemből e sorokban csak nagyjából futólagos vonásokkal jegyeztem föl s melyek még nagyobb számban feljegyzés nélkül rajzanak lelkem előtt. Nem hagyhatom említés nélkül „az örök igazságszolgáltatás“, az „ewige Vergeltung“ példáját a Miklós Gyula sorsában. Göthe szerint gondoskodott az Isten arról, hogy a fák az égig ne nőjjenek.

Alig hagytam ott a vármegyét, még helyem úgyszólván meg sem hűlt az alispáni székben, mindjárt a következő év első hónapjában a boldvai vicinális vasút ügyéből kitörött az a fergeteg, mely Miklós Gyula alól a főispáni széket kiütötte és őt magát a magasból a porba tiporta. Minden higgadt gondolkozású ember, aki az ő természetét és életmódját figyelemmel kísérte, beláthatta, hogy bukásának előbb vagy utóbb, így vagy úgy, be kell következnie. Felemelkedése magában hordta bukása magvát. De hogy ily korán, ily megbélyegző módon érte utol a végzete, alig hihettük.

Visszatekintve a multakra, be kell ismernem, mindig is beismerem, hogy az én írói működésem, valamint tehetségem és képességem is csekély terjedelmű volt. Voltról beszélek, mert nem igen hiszem, hogy a még előttem álló rövid jövődő valamivel gyarapíthassa eddigi eredményeimet. Ennek az önismeretnek, vagy az ambíció, a tanulmány, az előretörekvés hiányának tulajdoníthat-e? elég, hogy az én költészetem kizárólag a lyra szűk körében mozgott folytonosan. A költészet semmi más fajában soha még csak említésreméltó kísérletet sem tettem.

Említem fentebb, hogy költeményeim első kötetét 1852-ben, a másodikat („újabb költemények“ cím alatt) 1856-ban adtam ki. Huszonnég év múlva kerültek a közönség kezébe. Összes költeményeim két kötetben 1880-ban, melyből még most is, midőn e sorokat írom, 1899-ben, vannak el nem kelt példányok a Franklin Társulat könyves polcain. Anyagi és erkölcsi jutalmát nyertem azonban azáltal, hogy ezért a Magyar Tudományos Akadémia a 200 aranyas nagy jutalom felében részesített. A másik felét Szász Károly kapta. A Kisfaludy Társaság kiadta 1892-ben Burns Róbertnek általam fordított verseit, a múlt évben, 1898-ban pedig költeményeim újabb kötetét. Ha még ehhez veszem, hogy a Kisfaludy Társaság magyar Shakspeare fordítását öt darabbal, Molier fordítását két darabbal gyarapítottam, körülbelül elsoroltam írói munkásságom felémlyítésre méltóbb gyümölcseit, Az ezek körén kívül eső sokféle irodalmi apróságaim eszembe sem jutnak mind, de ha jutnának, sem méltók arra, hogy tüzetesen ide jegyezzem.

Ide kell azonban jegyezni azt a nagybecsű megtiszteltetést, mely azáltal ért, hogy a Kisfaludy Társaság 1862-ben rendes tagjává

választott, a Magyar Tudományos Akadémia pedig 1863 január 12-én levelező, 1883-ban, május 17-én rendes tagjává. Mind a két társaság érdekét úgy irodalmi, mint társadalmi úton tölem telhetőleg előmozdítani igyekeztem.

Ami benső kedélyvilágomat illeti, összhangban állott az külső életemmel és költészetemmel. Apám, anyám minden jó tulajdonait örököltem. Szinte rá tudok mutatni, melyiktől melyiket kaptam. Talán túlságosan is hozzájuk forrott a szívem. Hazajáró gyerekek éreztem magamat akkor is, mikor az élet lejtőjén már lefelé haladtam. Midőn anyám 1892 január 7-én 88 éves korában, apám pedig január 30-án 89 éves korában elhunyt, a legkeserűbb árvaság érzete fogott el. Azóta érzem magamat egyedül a világon, azért lettem családtalanná. Mert ifjú korom óta sokat, sokszor, sőt mindig szerettem ugyan s szeretet nélkül az életnek most sem sok becset tulajdonítok; de a házaseslet révébe soha sem juthattam el. Talán magam sem akartam erősen, talán az Isten sem akarta. Most az agglegény szótlán és sivár magányában fontolgom: így van-e hát jól, vagy amúgy lett volna jobb? Jobb-e, hogy a késő öhajtozás emelgeti szárnyát a szívemnek egy be nem töltött üressége fölött, mintha a türelem és unalom, vagy éppen a csalódás borongana egy képzelt boldogság romjain? Az okos agglegény aztán erényt csinál a szükségből s igyekszik megelégedni, ha nem éppen dicsekedni is, magános verébállapotával.

Egyébiránt egész életemben könnyen ki tudtam békülni sorsom minden változásával. Vízre bocsátottam törekeny csónakomat határozott irány és cél nélkül. Nem kormányoztam, sőt nem is eveztem. Vitte a folyam, amerre akarta. Nem az én érdemem, hogy soha örvénybe nem sodorta, vagy sziklához nem csapta. Szerencsém volt s ezt is öröklött szerencsének tartom, hogy az életben szükséges gyakorlati józan ész nem nyomta el nálam a szenvedély és a poétái képzelődés. Lábam alól soha nem vesztettem el a földet. S nem veszem rossz néven, ha némelyek talán kicsinyelve azt mondják rólam, hogy poétának igen is józan voltam. Nem voltak nekem meszszeható terveim és ambícióim. Nagy sikereket és alkotásokat egy téren sem mutathatok, de nagy tévedéseket sem. Szerettem az embereket, a világot, az életet. Szerettem azokat most is. Egyiket sem untam meg, egyiket sem gyűlölöm. Szigorún mérlegelni tudom az emberek értékét s gyakran észreveszem, mily parányi, nemes mag rejlik egy-egy alakban, melyet a tömeg dicsőít; de ítéletemben sosem hagy el az emberszeretet. Érezni és élvezni tudok minden apró örömet a természetben és a társadalomban. Most is meleg szívvel csüggök a jó barátokon, az újakon és a régieken, akiket egyszer szeretni és becsülni tudtam, őrizkedem a komor magambavonulástól. Borús időben nem a viharral fenyegető felhőkön csügg a sze-

mem, hanem az égnek azon a kis kék darabján, mely még derűt hozhat.

Így élem a nyugalom napjait, most már a hivatalos élettől távol, itt Miskolcon, szerény, de nekem eléggé kényelmes körülmények közt. Olvasgatok, babrálgatok, közel vagyok a nyílt szabad természet-hez, de bizony így is gyakran nyakamra ül az unalom s szinte fojtotgat. Ábrándoknak is átadom magamat, behunyom a szemem s nem nézek a hátam mögött lefolyt hosszú időre . . . Olykor kirándulok Szent Péterre s egy-két napot szentelek ott a kegyeletnek a Szüleimtől örökölt kis fészekben, ahol velők együtt életemnek oly sok boldog óráját élveztem. Csinossá, kényelmessé alakítottam ott házacskámat a magam részére. Gyönyörködöm gyümölcsöskertem ültetvényeiben. Valahányszor odamegyek, meglátogatom az ő sírj okát, melyet szép rendben ápolok és tartok fenn, míg majd nemsokára magam is hozzájok térek s mindnyájan, az egész egymást szerető kis család együtt leszünk ott, ahol már semmik vagyunk. Feldobott kő voltam, mely végre is oda esett vissza, ahonnan régen feldobták.

Miskolc, 1899 június 1.

Lévay József.